

**V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Lana Milovanović

EMOCIONALNI SVET BEGUNCEV IN BEGUNK

Diplomsko delo

Ljubljana 2007

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Lana Milovanović

**Mentorica: zasl. red. prof. dr. Maca JOGAN
Somentorica: doc. dr. Zdenka ŠADL**

EMOCIONALNI SVET BEGUNCEV IN BEGUNK

Diplomsko delo

Ljubljana 2007

Zahvala

Predvsem mentorici zasl. red. prof. dr. Maci Jogan in somentorici doc. dr. Zdenki Šadl za nasvete in usmeritve ter strokovne in jezikovne popravke.

Sogovornikom, nekdanjim beguncem, ki so mi posredovali izjemno koristne in uporabne informacije.

Sestri Jeleni

... v dobrih in slabih trenutkih, ki jih življenje nosi, si mi vedno stala ob strani. Vem, da malokrat rečem, a vedi, da Te imam neizmerno rada!

Še posebej pa moji mami Mirjani

... hvaležna sem, da sem prav jaz Tvoja hči. Si moj heroj. Si mati v najlepšem pomenu te besede. Si oseba, brez katere moje življenje ne bi bilo tako lepo kot je s Teboj ob meni!

EMOCIONALNI SVET BEGUNCEV IN BEGUNK

Predmet obravnave pričujočega dela so begunci in begunke iz Bosne in Hercegovine, ki so fizično sicer ubežali travmi vojne, so se pa v begunstvu soočili z drugačnimi travmatskimi in stresnimi situacijami, ki lahko pri mnogih povzročijo emocionalno stisko. Begunstvo je travmatična izkušnja, kajti oseba je vsakodnevno izpostavljena stresnim preizkušnjam, ki so neizogibni del begunskega življenja. Stresne situacije predstavljajo šok za čustveni svet, ki je v begunstvu najpogosteje povezan z žalostjo, strahom, jezo, krivdo, tesnobo, izgubo samospoštovanja in upanja. Begunstvo še posebej prizadene čustveni svet otroka, katerega pogled na svet se razlikuje od odraslega in zato so tudi njegovi odzivi na neugodne okoliščine drugačni. Razlike glede čustvovanja v begunstvu pa je možno opaziti tudi med žensko in moškim. Delo ne govori o razlikah v doživljanju emocij ali njihovi intenziteti, pač pa se osredinja na razlike v izražanju 'dovoljenih' čustev – tistih, ki naj bi bili tipični, naravni in primerni za določen spol. Ženske po naravi niso bolj čustvene od moških in čustva moških niso manj intenzivna od čustev žensk. Vendar pa so pod vplivom kulturnih zahtev, družbenih prepričanj in pričakovanj moški in ženske razvili različne načine ravnanja s čustvi.

Ključne besede: begunci, travma, čustva, spol.

EMOTIONAL WORLD OF REFUGEE WOMEN AND MEN

The subject of presented work is refugee men and women from Bosnia and Herzegovina who although physically escaped trauma of war, faced different traumatic and stressful situations in exile, which may in turn caused emotional distress. Being a refugee is a traumatic experience because of their daily exposure to stressful challenges which are an unavoidable part of refugee life. Stressful situations present as shock to emotional world, which in exile is most often associated with sadness, anger, loss of self respect and hope, guilt, fear and anxiety. Exile especially affects emotional world of a child, whose view of the world is different from adults view and hence child's responses to unpleasant circumstances are different. Differences can be also noticed between a man and a woman in connection to emotional responses in exile. This work however doesn't address differences in experiencing emotions or their intensity, but focuses on differences in expressing the allowed emotions – those that are supposed to be typical natural and proper for distinct gender. Women are not by nature more emotional than men and men's emotions are not less intense than women's. However, under the influence of cultural demands, social convictions and expectations, men and women have developed different ways of dealing with feelings.

Key words: refugees, trauma, emotions, gender.

KAZALO

SEZNAM KRAJŠAV.....	6
1. UVOD.....	7
1.2 Cilj naloge.....	8
1.2 Hipotezi.....	8
1.3 Uporabljene metode.....	9
2. BEGUNSTVO IN VOJNA.....	10
2.1 Začetki vojne v Bosni in Hercegovini.....	10
2.2 Begunstvo – ena izmed posledic vojne.....	12
2.2.1 Kdo je begunec?.....	12
2.3 Begunci iz BiH v Republiki Sloveniji.....	13
3. BEGUNSKA TRAVMA.....	15
3.1 Travmatski dogodek.....	15
3.2 Begunstvo kot travmatski dogodek.....	17
3.2.1 Begunske družine.....	22
3.3 Odzivi na travmatski dogodek.....	23
4. ČUSTVA V BEGUNSTVU.....	27
4.1 Opredelitev čustev.....	28
4.2 Razlike v čustvenem izražanju med spoloma.....	31
4.3 Spol in izražanje emocij v begunstvu.....	35
5. OTROŠTVO V BEGUNSTVU.....	41
5.1. Soočenje otroka z begunstvom.....	43
5.1.2 Odziv otroka na begunstvo.....	45
5.2 Pomen šole v begunstvu.....	48
6. REVIJA O BEGUNCIH ZA BEGUNCE.....	51
6.1 Begunski časi.....	52
6.1.2 Slovenska filantropija.....	56
7. SKLEP.....	57
8. SEZNAM LITERATURE.....	60

SEZNAM KRAJŠAV

PATS	Projekt protiv trgovine ljudima i nasilja zasnovanog na spolu
UNHCR	Visoki komisariat Združenih narodov za begunce
UNICEF	Mednarodni sklad za pomoč otrokom
UNESCO	Organizacija Združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo
WHO	Svetovna zdravstvena organizacija
BBC	British Broadcasting Corporation
OHCHR	Urad visokega komisarja Združenih narodov za človekove pravice

1. UVOD

“Begunec. To sem jaz in zavedam se groznega bremena te besede. Ko nekomu rečete, da ste begunec, je isto kot, da priznate, da imate AIDS”

(Danica v Hunt 2001: 69).

Kljub temu, da se je človeška tragedija v Bosni in Hercegovini (BiH) zdavnaj končala, se rane, ki jih je povzročila, težko celijo. Poleg telesnih ran na številnih žrtvah, je ta strahotna vojna pustila tudi rane na duši. Te so sicer nevidne, a se težje zacelijo in marsikdaj bolj bolijo. “Z udarcem te ranijo, a rana se zaceli, ko pa ti ubijejo sanje in občutke, se tvoje življenje popolnoma spremeni” (Dženana 2003: 21). Žalostni spomini na vojno bodo ostali za vedno. Trpeli so vsi – tisti, ki so med vojno ostali v Bosni in tisti, ki so prek noči postali begunci. Begunstvo je marsikoga spremenilo, mnoge tudi usodno zaznamovalo.

Begunsko življenje predstavlja negativno spremembo v življenju posameznika/-ice, kajti popolnoma drugačno je od življenja, ki so ga begunci in begunke pred tem živeli. Novo okolje in navade, novi jezik, težave pri iskanju namestitve, utesnjenost, nezmožnost pridobiti delovno dovoljenje, občutek nemoči in prisilna odvisnost od drugih, so samo nekateri izmed razlogov za trpljenje in emocionalno travmo begunske populacije. Težko je zapustiti dom in svoje najbližje, življenje v begunstvu in stresne situacije, ki so neizogibni del begunskega vsakdana, pa še dodatno predstavljajo hudo preizkušnjo za čustveni svet beguncev in begunk. Dnevi tistih, ki so zbežali pred vojnimi grozotami in si poiskali zatočišče daleč od doma, so prežeti s strahom, tesnobo in z žalovanjem. Begunstvo kot psihološki dejavnik predstavlja hud stres, za mnoge pa tudi travmo – ta je sestavljena iz manj ali več povezanih travmatskih in stresogenih izkušenj. Kot vse travme tudi begunstvo predstavlja dogodek, ki je zunaj običajne izkušnje ljudi in zato prinaša kaos v njihovo življenje. Zaradi vpliva različnih ponavljajočih se travmatskih in stresnih situacij v begunstvu obstaja verjetnost, da se ravnovesje emocionalnega sveta beguncev in begunk poruši.

“Ko izgubiš domovino – kot, da izgubiš sebe”

(Sabiha v Hunt 2001: 69).

Različni ljudje se drugače odzivajo na travmatsko izkušnjo. Tako se tudi begunka čustveno drugače odziva na begunstvo in breme, ki ga begunska situacija prinaša, kot pa begunec. S

ciljem, da ugotovim, kako so se na begunstvo čustveno odzvale ženske in kako moški, se v posebnem poglavju naloge posvečam emocionalnem svetu begunke in begunca. Predpostavljam, da se v primerjavi z žensko (begunko), moški (begunec) drugače emocionalno odziva na obremenilne situacije, s katerimi se srečuje v begunstvu. Pri tem me ne zanimajo osebnostne lastnosti, za katere sicer menim, da imajo velik vpliv na to, kako se posameznik/-ica spopada s stresnimi situacijami. V nalogi se namreč posvečam predvsem pomembnosti tradicionalnih in družbeno-kulturnih pričakovanj, ki določajo emocionalno izražanje in ravnanje s čustvi (tudi v težkih situacijah kot je npr. begunstvo): od žensk in deklic se pričakuje, da čustva izražajo, zato se pri njih tolerira doživljanje in izražanje čustev. Obratno je pri predstavnikih moškega spola: večina zahodnih kultur pričakuje od 'pravega' moškega, da pred drugimi skriva svoja čustva oziroma da je njegovo emocionalno obnašanje v skladu s tipičnim in primernim za njegov spol. Posebno poglavje pa sem posvetila otroku beguncu, kot najšibkejšemu členu v tej verigi ter pokazala, da lahko negativni dogodki v begunstvu zaznamujejo ne samo njegovo otroštvo ampak pustijo pečat za celo življenje.

1.2 Cilj naloge

Predmet moje obravnave so begunci in begunke iz BiH, ki so zaradi vojne zapustili svoje domove ter poiskali zatočišče in begunsko zaščito v Sloveniji. V življenju posameznika/-ice predstavlja beg emocionalni šok, begunstvo pa travmatsko izkušnjo. Zato poskušam pokazati, kako negativno je begunsko življenje vplivalo na begunce in begunke, predvsem na njihov čustveni svet. Poleg tega se mi zdi zanimivo vprašanje, ali obstajajo v begunstvu razlike med ženskami (begunkami) in moškimi (begunci) glede čustvovanja – v smislu izražanja čustev v emocionalno obremenilnih situacijah. Moj namen je ugotoviti tudi, kako je begunstvo vplivalo na čustveni svet otroka.

1.2 Hipotezi

Nosilna hipoteza, ki jo bom predvsem na podlagi teoretične analize preučevane literature in pogovorov z nekdanjimi begunci iz BiH skušala dokazati, je: posamezniki in posameznice se v begunstvu srečujejo s številnimi stresnimi situacijami, negativnimi čustvi in občutki ter številnimi težavami, ki lahko predstavljajo travmatsko izkušnjo za čustveni svet beguncev in begunk – tako odraslih kot otrok. Poleg tega domnevam, da v begunstvu obstajajo med ženskami in moškimi razlike v emocionalnem izražanju in odzivanju, kljub podobni begunski izkušnji. To bi lahko razumeli kot posledico tradicionalnih in družbeno-kulturnih pričakovanj.

1.3 Uporabljene metode

Za izdelavo diplomske naloge in preverjanje hipotez bom uporabljala naslednje metode raziskovanja:

- metoda *analize in interpretacije primarnih* (poročila mednarodne organizacije, posamezni zakoni) in ustreznih *sekundarnih virov* (knjige, zborniki ter strokovni članki tujih in domačih avtorjev),
- *pogovori* z nekdanjimi begunci in begunkami ter z osebami, ki imajo izkušnje pri delu z begunsko populacijo,
- *deskriptivna (opisna)* metoda, s katero sem opredelila temeljne pojme, ki so pomembni za razumevanje tematike diplomske naloge,
- metoda *opazovanja z neposredno udeležbo*, kajti tudi sama sem bila begunka,
- metoda *analize novinarskih prispevkov* v reviji Begunski časi.

K boljšemu vpogledu v tematiko diplomske naloge je prispevalo tudi bivanje v Sarajevu aprila 2005. Z vpisom v sarajevsko Narodno in univerzitetno knjižnico sem dobila možnost pregledati dela, napisana na tematiko, ki jo obravnavam. 12. in 13. aprila 2005 sem se v Sarajevu udeležila seminarja z nazivom *Projekt proti trgovini z ljudmi in nasilju na osnovi spola* (Projekt protiv trgovine ljudima i nasilja zasnovanog na spolu) pod pokroviteljstvom Slovenske filantropije in Visokega komisariata Združenih narodov za begunce (UNHCR) na temo trgovanja z ljudmi, predvsem žensk in deklet begunk. Na seminarju sem imela priložnost pogovarjati se z udeleženci seminarja tudi o tematiki diplomske naloge.

2. BEGUNSTVO IN VOJNA

2.1 Začetki vojne v Bosni in Hercegovini

Vojna v BiH je ozko povezana z jugoslovansko krizo, ki se je začela s prebujanjem nacionalističnih in separatističnih ideologij ob začetku leta 1989. V republikah so se pojavljale težnje po nacionalni neodvisnosti in želje po osamosvajanju, kar je v večletnih okoljih, kakršna je tudi BiH¹, pripeljalo do konfliktov in oboroženih spopadov (Klinar v Vrečer 1999: 30). Posledice razpada Jugoslavije je najbolj občutila večnacionalna in večkulturna BiH, kjer so se med letoma 1992 in 1995 dogajali krvavi spopadi med pripadniki srbskega, hrvaškega in muslimanskega naroda. Ti so se sprevergli v najhujši oboroženi konflikt v Evropi po drugi svetovni vojni. Kljub temu, da so se spopadi odvijali v okolju tehnološko razvite države, kjer so sprte strani imele na voljo sodobno vojsko in vojaško tehnologijo, se ti niso odvijali v skladu z veljavnimi normami v mednarodnih odnosih. Prihajalo je namreč do kršenja pravil mednarodnega vojnega prava in do takšnega nasilja, za katerega je neverjetno, da se je dogajalo v civiliziranem svetu: množična posilstva, krvavi zločini, mučenja, begunstvo in ropanja (glej Jelušič 2002: 615).

Na prvih svobodnih večstrankarskih volitvah novembra 1990 so v BiH nastopile tri ločene nacionalne stranke. Muslimani so ustanovili Stranko demokratične akcije (SDA), ki jo je prevzel Alija Izetbegović, Srbi Srbsko demokratsko stranko (SDS), ki jo je prevzel Radovan Karadžić, Hrvatje pa so dobili bosansko podružnico Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) (glej Vodušek 1996: 222). Vse tri stranke so svoje programe zasnovali na nacionalni podlagi, poglobitve skupnosti v BiH – Muslimani, Srbi in Hrvati – pa so na volitvah podprle vsaka svojo stranko. Napetost na nacionalni osnovi je rasla. Politične razmere so postajale vedno bolj napete, ljudje so se oboroževali, že od jeseni leta 1991 pa je na področju BiH prihajalo do številnih incidentov (Internet 2).

Referenduma za neodvisnost BiH 29. februarja in 1. marca 1992 se je udeležilo 63,4 odstotka volilnih upravičencev, za neodvisnost pa je glasovalo dobrih 98 odstotkov. Kot odgovor na izid referenduma so srbske enote postavile barikade v Sarajevu in v drugih krajih BiH. 5. aprila 1992 je BiH postala neodvisna in se tako odcepila od nekdanje skupne države

¹ Glede na popis prebivalstva iz leta 1991 je BiH imela 4,4 milijone prebivalcev, in sicer 43,7 % Bošnjakov, 31,3 % Srbov, 17,3 % Hrvatov in 7,6 % drugih nacionalnosti (Internet 1).

Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ), iz katere so predhodno izstopile Slovenija, Hrvaška in Makedonija (Internet 3). Kmalu po razglasitvi neodvisnosti in mednarodnem priznanju 6. aprila 1992 so se na ozemlju BiH začeli hudi spopadi, ki so trajali vse do podpisa daytonskega mirovnega sporazuma².

Skoraj štiriletna vojna je popolnoma spremenila socialno in ekonomsko stanje v državi. Cel svet je bil priča vojnim grozotam, množičnim umorom, posilstvom, mučenju in etničnemu čiščenju. Več tisoč mrtvih, okoli milijon beguncev, nekaj deset tisoč posiljenih žensk in deklet ter druge grozote so samo delček krvave zgodbe, za katero je težko verjeti, da se je sploh dogajala ob koncu 20. stoletja. Vojna je pustila tudi ogromne posledice na demografski sliki BiH. Tako se je število prebivalcev iz predvojnih 4.400.000 zmanjšalo na 2.800.000, od česar je bilo približno milijon oseb razseljenih znotraj države. Podatki kažejo, da je bilo po koncu vojne 400.000 ubitih ali pogrešanih oseb in 1.200.000 beguncev, ki so begunsko zaščito poiskali v več kot sto različnih državah širom sveta (Internet 4). Kot vedno, so bili tudi v tej vojni največje žrtve civilisti. Vojna je prisilila v beg ogromno število ljudi, ki so iskali zatočišče zunaj svoje matične države. Predvsem so odhajali ženske, otroci in starejši, medtem ko so bili moški mobilizirani v vojsko ali pa so ostajali doma z naivno željo obvarovati imetje.

Vojna se je na tleh BiH zgodila nepričakovano in naglo. Nihče ni verjel, da bodo to deželo zajele takšne nečloveške strahote, ki so povzročile opustošenje in pregon tisočev v neznano. Bosna je predstavljala srce nekdanje Jugoslavije in je bila pojem sožitja različnih narodov.

“Mislila sem, da smo Jugoslovani kot narod tako močno povezani, da nič ne more prekiniti našo povezanost”

(Fahrija v Hunt 2001: 48).

² Mirovna pogajanja so se začela 1. novembra 1995, uspešno pa so se zaključila 21. novembra istega leta, ko so predsedniki sprtih strani, Franjo Tuđman, Alija Izetbegović in Slobodan Milošević, parafirali mirovni sporazum v Daytonu. Uradni dokument je bil svečano podpisan 14. decembra 1995 v Parizu.

2.2 Begunstvo – ena izmed posledic vojne

Kadar ljudje sprejemajo odločitev, da zapustijo svoje domove, družino, skupnost in državo, so razlogi za beg različni. Večinoma ljudje zbežijo, ker se bojijo za svoje življenje, za življenje svojih otrok ali svojih najbližjih. V to jih prisilijo vojna, naravne katastrofe, diktatorski politični režimi ali pa socialne oziroma ekonomske okoliščine (Internet 5). Begunstvo je globalni problem. Po podatkih iz preglednice o skupnem letnem številu beguncev v svetu je bilo leta 1981 dobrih 8,4 milijone beguncev, leta 1991 pa se je ta številka povzpela kar na 17,3 milijone beguncev. Od tega leta naprej se je številka začela počasi zniževati, tako da je bilo leta 2006 na svetu slabih 8,4 milijone beguncev (Internet 6).

V diplomski nalogi se osredinjam na begunstvo kot posledico vojne. Predvsem je središče mojega zanimanja begunstvo zaradi vojne na tleh Bosne in Hercegovine; ta je zaznamovala življenje številnih ljudi, ki so zbežali pred norišnico, ki se je tam dogajala. Strinjam se s S. Hunt (2001: 73), ki med grozote vojne ne šteje samo smrtnih žrtev in uničevanja imetja: "Na nekem drugem nivoju se je dogajala neprekinjena groza, ki se je vlekla iz meseca v mesec, iz leta v leto in tako brez vidnega konca, kar je bilo pogubno za identiteto posameznika."

2.2.1 Kdo je begunec?

Med številnimi razlagami o tem, kdo je begunec, se mi je zdel najbolj primeren opis, ki sem ga zasledila v zloženki *Moč, pogum, upanje, spoštovanje*, ki je leta 2002 izšla pod pokroviteljstvom UNHCR:

Predstavljajte si naslednje: vse življenje ste živel v miru, v krogu svojih prijateljev in družine. Kar naenkrat in brez opozorila pa se vse spremeni. Sosedje, ki jih poznate vse življenje, vas nenadoma sovražijo. Vaš dom je uničen. Na begu pred bombami in kroglami pa je vse, kar lahko rešite, le lastno življenje. Če imate srečo, se znajdete v tuji deželi, sami, zmedeni, vendar varni. Ste begunec.

Menim pa, da je za boljše razumevanje tematike potrebna bolj strokovna razlaga pojma. Takšna pa je zapisana v Konvenciji Združenih narodov o statusu beguncev iz leta 1951. Po Konvenciji je begunec oseba, ki je morala zapustiti ozemlje svoje matične države zaradi dogodkov, ki so se zgodili pred 1. januarjem 1951, in zaradi utemeljenega strahu pred preganjanjem, katerega vzrok je rasa, vera, narodnost, politična prepričanost ali pripadnost neki družbeni skupini. Takšna oseba potrebuje in si zasluži mednarodno zaščito. Konvencija

opredeljuje begunca tudi kot osebo, ki nima državljanstva in se nahaja izven države, kjer je imela stalno prebivališče, vendar pa se ne more, ali zaradi strahu pred omenjenimi dejavniki, noče vrniti v to državo (Internet 7).

Pomembno je, da je leta 1967 Protokol o statusu beguncev dodal, da begunec pomeni vsako osebo, kot je opredeljena v Konvenciji, toda morajo se izpustiti besede: “zaradi dogodkov, ki so se zgodili pred 1. januarjem 1951”. Tako bodo enak status uživali vsi begunci, kot so opredeljeni v Konvenciji ne glede na omenjeni datum 1. januar 1951 (Internet 8).

2.3 Begunci iz BiH v Republiki Sloveniji

Republika Slovenija spada med tiste države, za katere je upravljanje migracijskih tokov dokaj novo področje. Slovenija se je s problematiko begunstva prvič soočila ob množičnem prihodu oseb, ki so zaradi vojne na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini leta 1991 v Republiki Sloveniji poiskali zatočišče. Slovenija je bila tako kmalu po osamosvojitvi junija 1991 najprej soočena z množičnim prihodom beguncev s Hrvaške. “Val beguncev z območij Bosne in Hercegovine, ki so ga povzročili oboroženi spopadi in množično nasilje v tej republiki, je Slovenijo zajel v začetku aprila 1992.” (Slokar 1998: 6) Statistični podatki Visokega komisariata za begunce kažejo, da je bilo leta 1993 v Sloveniji 44.300 beguncev in begunk iz BiH. Po podpisu daytonskega sporazuma decembra 1995 se je veliko število beguncev vrnilo v Bosno in Hercegovino, tako da je bilo leta 1997 v Sloveniji še okoli 4.600 bosanskih beguncev. Mnogi so namreč kmalu po prihodu zapustili Slovenijo in zatočišče poiskali predvsem v zahodnoevropskih državah (Nemčija, Švedska, Danska, Nizozemska, Anglija) ter v Združenih državah Amerike in Kanadi. Tabela 2.3.1 prikazuje število beguncev iz BiH v posameznih državah po letih.

Tabela 2.3.1: Večina begunske populacije iz BiH po državi azila v letih 1994–2002 (v tisočih)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Danska	6,0	23,6	25,6	27,0	27,2	27,3	27,5	26,1	27,9
Nemčija	350,0	320,0	330,0	245,0	100,0	50,0	30,0	24,0	40,5
Nizozemska	11,1	18,3	22,0	23,7	23,8	24,0	24,2	24,4	24,6
Švedska	47,8	49,3	49,4	50,4	52,0	54,5	53,0	53,4	53,4
ZDA	9,2	19,4	31,7	53,1	82,1	97,5	106,4	108,8	92,3
Srbija in Črna Gora	98,2	84,7	250,7	241,4	200,9	198,2	190,0	143,1	121,4

Vir: 2003 UNHCR Statistical Yearbook (Internet 9).

Kot mlada demokratična država se je Slovenija pri oblikovanju begunske politike zgledovala po mednarodnem pravu. Očitno pa je, da zgoraj omenjena dokumenta, ki urejata problematiko begunstva, ne priznavata kot begunce tiste osebe, ki množično bežijo zaradi vojne agresije v njihovi državi. V opisano skupino so sodili prav begunci iz BiH, za katere je Slovenija šele leta 1997 privzela izraz 'začasni' begunec (pravno urejanje statusa začasnega zatočišča je trajalo pet let). Ravnala se je po poročilu posebne strokovne skupine izvršnega odbora UNHCR, ki je aprila 1981 razpravljala o vprašanju množičnega bega in prvič uporabila izraz 'začasni' begunci (glej Doupona Horvat, Verschueren in Žagar 2001: 29). Z njim je označila ljudi, ki uživajo zaščito države, medtem ko se zanje išče dolgotrajnejša rešitev, kot na primer vrnitev v matično državo, naselitev v tretji državi, pridobitev statusa begunca ali nastanitev v državi pribežališča (glej Lipovec 1999: 33).

“Nismo prišli, da ostanemo! Mislili smo, da bomo ostali nekaj dni, največ dva tedna, in potem bi se vrnil domov” (Mudrinić 1993: 10). V takšnem prepričanju se je večina beguncev in begunk zatekla v tujino in z željo, da se čimprej vrnejo domov. J. Mudrinić (1993: 12) opisuje bolečino in razočaranje beguncev in begunk: “Vse, kar smo doživeli in preživeli, vse grozote, pregone, begunsko življenje, je pustilo sledi v naši duši. Vse smo izgubili in vsi živimo z grenko bolečino, vsi brez moči in upanja, da lahko kaj spremenimo.” Po podpisu daytonskega sporazuma se je veliko število beguncev vrnilo v BiH, hkrati pa je postalo očitno, “da bo del beguncev in begunk dlje časa ostal /.../ v Sloveniji, da ni možnosti za njihovo repatriacijo ali preselitev v druge družbe” (Lipovec 1999: 38). Številni se na svoje domove niso mogli ali niso hoteli vrniti³.

Leta 1997, poldrugo leto po podpisu Daytonskega sporazuma, ko se je dovršen del beguncev in begunk bodisi vrnil v domovino bodisi odpotoval naprej, so poslanci sprejeli Zakon o začasnem zatočišču, na podlagi katerega je status begunca z začasnim zatočiščem pridobilo okoli 4.600 oseb iz Bosne in Hercegovine, ki so še ostali v Sloveniji. Status začasne zaščite je namenjen zaščititi velikega števila oseb, ki bežijo zaradi vojne ali njej podobne situacije, okupacije, množičnih kršitev človekovih pravic ali drugih oblik preganjanja (Internet 11).

³ Kljub prenehanju vojne v Bosni in Hercegovini se mnogi begunci in begunke niso odločili za vrnitev v svoje predvojne domove. Ena od osnovnih zahtev za vrnitev je mir in dejstvo, da se imajo kam vrniti. Veliko beguncev pa je ostalo brez svojih hiš – te so bile uničene ali so v njih živeli drugi ljudje. Na odločitev beguncev o vrnitvi je vplivala tudi izredno slaba ekonomska situacija, revščina ter brezposelnost v BiH. Porajala so se vprašanja, kako bodo popravili domove, ali se bodo zaposlili, kaj bo z zdravstvenim in socialnim zavarovanjem in podobno. Izsledki mnogih raziskav kažejo, da se veliko beguncev ne želi vrniti tja, kjer so pred vojno živeli, kajti vračajo se v slabše razmere in v okolje, kjer vlada odpor do beguncev, češ da so zapustili domovino v najtežjih trenutkih (Internet 10).

Kljub temu, da začasno zatočišče predvideva začasno stanje in je kratkoročni odziv na situacijo, je stanje začasnosti za bosanske begunce trajalo celo desetletje in več. V Evropi je bilo malo razvitih držav, kjer je status začasnega zatočišča veljal tako dolgo kot v Sloveniji. Na podlagi tega zakona begunci in begunke iz BiH niso imeli pravice do zaposlovanja, kar je med drugim preprečilo tudi njihovo integracijo v slovensko družbo. Tudi na Madžarskem je veljala začasna zaščita, vendar so tam dobili begunci pravico do dela že leta 1998. V večini držav, kamor so se bosanski begunci zatekli, so ti lahko delali celo v času začasnega zatočišča. Tako je na Danskem integracija potekala kljub statusu, v Veliki Britaniji pa je začasna zaščita trajala samo eno leto (Internet 12).

25. avgusta 2002 je začel veljati zakon o spremembah Zakona o začasnem zatočišču. V noveli je bilo sprejeto, da za begunce iz območij nekdanje Jugoslavije prenehajo razlogi za začasno zatočišče v Sloveniji. Čeprav izjemno počasna, je sprememba tega zakona končno prinesla ureditev trajnejšega statusa bosanskih beguncev. Novela je omogočila, da je približno 2000 ljudi iz Bosne in Hercegovine, ki se niso mogli vrniti v domovino, pridobilo dovoljenje za stalno prebivanje, s čimer so pridobili praktično enake pravice iz področja socialnega in zdravstvenega varstva, zaposlovanja ter šolanja in izobraževanja kot slovenski državljani.

3. BEGUNSKA TRAVMA

V življenju posameznika/-ice predstavlja begunstvo izjemno stresno in negativno izkušnjo. Zato travmatske situacije v begunstvu, in pogosto že prej v vojni in na begu, povzročijo pri mnogih čustveno prizadetost. Dlje trajajoče stresne situacije, boleče izgube ter neugodne okoliščine življenja v času trajanja begunstva so pogosto vzrok za psihosocialno stisko beguncev in begunk (glej Mikuš-Kos in Gole Ašanin 1998: 65).

3.1 Travmatski dogodek

Stres je fiziološki, psihološki in vedenjski odgovor posameznika/-ice, ki se poskuša prilagoditi in privaditi notranjim in zunanjim pritiskom. Gre za stanje psihične in fizične vznemirjenosti, ki nastane kot posledica izziva, grožnje ali spremembe v okolju. Stres je za človeka naraven odziv, določena količina stresa pa je nujno potrebna za normalno življenje. Vendar, ko je stresnih situacij preveč za posameznika/-ico ali pa so te preveč zgoščene, intenzivne, premočne ali predolgo trajajo, lahko stres vodi celo v bolezen (Internet 13).

“Najbolj ekstremna oblika stresa je gotovo stres, ki se pojavi ob travmatičnem dogodku, kar strokovno imenujemo travmatični stres.” (Kovač 2007: 25) Tudi A. Mikuš-Kos in V. Slodnjak (2000: 11) ugotavljata, da “/r/azsežnosti travmatskega dogodka ali dogajanja po svoji naravi in po svoji intenziteti presegajo običajna stresna doživetja in pri skoraj vseh ljudeh povzročajo grozo, trpljenje in psihofiziološke motnje”. Tabela 3.1.1 prikazuje osnovne razlike med stresnim in travmatičnim dogodkom:

Tabela 3.1.1: Razlika med stresom in travmo

STANJE STRESA	TRAVMA
<ul style="list-style-type: none"> - je takojšen odziv posameznika na stresno situacijo, - začasno zamaje ravnovesje posameznika, - simptomi trajajo od nekaj ur do nekaj dni, - je lahko pozitiven; deluje spodbudno. 	<p>V principu gre za enak odziv kot pri stresu, vendar:</p> <ul style="list-style-type: none"> - duševna rana je globlja, - čustveni šok traja dlje časa, - ima daljnosežnejše posledice, - dolgoročno se lahko razvijejo duševne motnje; depresija ali post-travmatska stresna motnja (PTSM).

Vir: Internet 13.

Nenadno in nepričakovano travmatsko doživetje poruši posameznikove obvladovalne sposobnosti in povzroči občutek nemoči, kajti gre za dogodek, ki presega običajne življenjske izkušnje in naglo spreminja ustaljen potek življenja (glej Mikuš-Kos in Slodnjak 2000: 12). Življenje naenkrat izgubi povezanost in stabilnost. Travmatsko doživetje pa je toliko močnejše, meni P. Sztompka (2000: 457), kolikor večji je razkol med običajnim, vsakdanjim življenjem in novonastalo situacijo, ki jo je povzročil travmatizirajoči dogodek. Sicer pa P. Sztompka (2000) postavlja travmo v okvir sociološke teorije in jo pojmuje kot pojav, ki je posledica negativne, nenadne in opazne družbene spremembe ali, kot pravi, ‘šokantnega’ dogodka. Predhodno opozori, da v medicini predstavlja travma nenaden dogodek, ki pusti dolgotrajne, uničevalne in škodljive posledice na *telesu* ter ga v določenih pogledih onesposobi. V psihiatriji “travma pušča dolgoročne in uničevalne posledice na *osebnosti*, kar se posledično kaže v določeni obliki duševne ali emocionalne prizadetosti” (Sztompka 2000: 451). V okviru sociološke teorije pa P. Sztompka govori o travmi kot posledici družbene spremembe, ki jo člani družbe doživljajo kot nevarno in ogrožajočo. Ta večinoma dramatično spreminja življenje članov neke družbe in ima daljnosežne posledice.

Tudi K. Erikson (v Weine in drugi 1997: 25) v svojih opazovanjih družbenih travm ugotavlja, da travmatična družbena sprememba ne vpliva samo na posameznika/-ico, ampak predstavlja

kompleksen družbeni proces, ki spreminja dinamiko skupnosti in tudi celotnega sistema. V kontekstu takšne družbene spremembe, ki povzroči kolektivno travmo, pride do sprememb tudi v emocijah. Sztompka pravi, da gre za zelo vztrajno travmo, saj se ta včasih vleče skozi nekaj generacij in se ohranja tudi v kolektivnem spominu. Kot primer navaja nedavne vojne na Balkanu (glej Sztompka 2000: 458). Podobno meni V. Vodušek (1996: 6), saj pravi, da “/r/azpad države in vojna ni nekaj, kar bi se dogajalo v življenju navadnega smrtnika, temveč je to stvar generacij”. Da bi jo označili kot potencialno travmatizirajočo, mora družbena sprememba po Sztompki ustrezati štirim med seboj povezanim lastnostim:

1. je nenadna in hitra,
2. je radikalna,
3. prihaja od zunaj in je nekaj, na kar človek nima vpliva,
4. je nepričakovana in ogrožajoča.

Na njegovem seznamu družbenih sprememb, ki ustrezajo zgoraj naštetim lastnostim in potemtakem lahko povzročijo travmatične posledice na psihofizičnem zdravju posameznika, so tudi prisilne selitve, pregnanstvo, begunstvo, etnično čiščenje, množični poboji in množična uničenja (glej Sztompka 2000: 452). Med travmatizirajočimi družbenimi spremembami je torej tudi vojna oziroma begunstvo kot njena posledica.

3.2 Begunstvo kot travmatski dogodek

D. Batić (1993: 66) je prepričana, da je “/v/ojna eno izmed najbolj travmatičnih doživetij v življenju posameznika/-ice, saj v sebi kopiči begunstvo, opustošenje, ogroženost, uničenje fizične in psihične integritete osebnosti ter velikanske spremembe v življenju ljudi”. Mnogi begunci niso neposredno doživeli vojne, so pa kljub temu doživljali travmo – v podobi begunskega življenja. Beg in nato begunstvo predstavljata hud stres, ki lahko povzroči tudi duševno travmo. Ko govorimo o duševni travmi, mislimo na duševno rano, bolečino, ki je bila povzročena z negativnim stresom in ga je posameznik doživel kot čustveni šok. Duševna travma ima dolgotrajnejše učinke, tako fiziološke kot psihološke (Internet 13).

“V današnji medicinsko psihološki literaturi je skoraj brez izjeme sprejeto, da obstajajo ekstremne zunanje situacije, ki posameznika toliko preplavijo s stresom, da se zlomi vsaka osebnost ne glede na predhodno mentalno strukturo.” (Nikolić 1996: 27) In ravno dogodki, ki jih preživlja begunska populacija, predstavljajo takšno ekstremno življenjsko izkušnjo, pravi

S. Nikolić. Kljub temu enaki travmatični dogodki imajo lahko različne subjektivne učinke oziroma odzive. Kakšen bo odziv posameznika/-ice, je odvisno od osebnostnih značilnosti, preteklih izkušenj, okoliščin, v katerih oseba živi, življenjske naravnosti posameznika/-ice, od starosti, spola, sposobnosti spoprijemanja, energetske opremljenosti, podpore okolja ipd. (Internet 13).

E. F. Keyes in G. J. Worthington (v Snyder in drugi 2005: 616) ugotavljata, da so se begunci pri ponovnem vzpostavljanju normalnega poteka življenja, vsakodnevno soočali z različnimi stresorji. J. G. Lipson in G. J. Worthington (v Snyder in drugi 2005: 616) navajata nekaj najbolj vplivnih stresorjev v begunstvu: izkušnje pri begu, kulturni šok, težave pri prilagajanju na novi jezik, razdor družin in skupnosti, spremembe v družbenem položaju in podobno. Zaradi tega predstavlja vojna za V. Pupavac (2004: 150–157) enega izmed najbolj travmatskih dogodkov, ki skoraj vedno pušča negativne posledice na duševnem zdravju ljudi in pri večini populacije povzroča emocionalno disfunkcijo. S. Španjić (2000: 31) se strinja in pravi, da “/g/lede na raznolikost doživetih travmatskih izkušenj, ki so bile nepričakovane, izredno težke in nevarne za življenje ter grozljive za večino civilnega prebivalstva, lahko govorimo o masovni travmatizaciji večine populacije Bosne in Hercegovine”. Da je beg travmatičen dogodek in da se v begunstvu posamezniki/-ice soočajo s ponavljajočimi se ter dlje časa trajajočimi travmatičnimi situacijami, kaže tudi podatek iz raziskave harvardskega programa, ki se ukvarja z begunsko travmo: domnevajo, da se bo približno četrtina bosanskih beguncev v prihodnosti soočila s psihičnimi motnjami (Mollica in drugi v Pupavac 2004: 162). Sicer pa je več raziskav obravnavalo problem duševnega zdravja beguncev (npr. Ajduković in Ajduković, 1993; Apfel in Simon, 1996; Weine in Laub, 1995; Weine in drugi, 1997). Zanimanje je predvsem posledica domneve, da bodo imeli/-e posamezniki/-ice, ki so doživeli/-e begunsko travmo, določene psihične težave. Rezultati mnogih raziskav to tudi potrjujejo (Mayadas in Segal v Snyder in drugi 2005: 619).

Potemtakem ne preseneča, da je emocionalno stanje ljudi, ki jih je prizadela vojna, problematika, ki je od devetdesetih letih dalje, v samem središču zanimanja mednarodne politike. Različne humanitarne organizacije so razvile psihosocialne terapevtske programe kot novo obliko pomoči beguncem. Takšno vrsto pomoči so potrdile organizacije iz Združenih narodov (UNHCR, UNICEF, UNESCO, WHO) in druge mednarodne humanitarne organizacije. Vodilo jih je dejstvo, da vojna in begunstvo povzročata socialno in psihološko prizadetost ljudi, kar bo oviralo tudi napredek in obnovo države (Pupavac 2004). Cilj

psihosocialne pomoči je predvsem “zmanjševanje trpljenja in prizadetosti ljudi, krepitev njihovih obvladovalnih sil in preprečevanje dolgotrajnih /.../ psiholoških in psihosocialnih posledic vojnih dogajanj” (Mikuš-Kos in Gole Ašanin 1998: 67). Psihosocialna podpora je zelo pomembna pri lajšanju psihološko težke situacije v begunstvu in bolj učinkovitega prilagajanja na begunski vsakdan. Pomembna je tudi zaradi soočanja s stresnimi situacijami v prihodnosti.

Ampak, kot ugotavlja A. Mikuš-Kos (1993a: 92) “/b/egunci so videli čustvene težave kot normalen odgovor na izjemno stresne dogodke, kar tudi je tako, in niso razumeli, zakaj bi bila potrebna pomoč psihologov”. S. Weine in D. Laub (v Snyder in drugi 2005: 625) navajata konkreten odziv begunca iz Bosne, kateremu so diagnosticirali depresijo in posttravmatični stres. Begunec je odklonil zdravljenje, saj je trdil, da z njim ni nič narobe in da ne potrebuje zdravit. Menil je, da je njegovo stanje posledica vsega hudega, kar se mu je zgodilo. Zanj je bilo to povsem normalno in pričakovano. Marijana Dinek, ustanoviteljica Bosanskega društva za iniciativo žensk v Sarajevu, je razložila odnos ljudi v BiH do tovrstne pomoči: “Redki so tisti, ki poiščejo pomoč psihologa samovoljno. Večina je še vedno mnenja, da lahko sami rešijo težave, mnoge pa je sram poiskati pomoč psihologov in psihiatrov, saj menijo, da je to znak šibkosti”. G. T. M. Mooren in R. J. Kleber (v Snyder in drugi 2005: 619) opozarjata, da je bilo v Bosni iskanje psihološke pomoči izjemno stigmatizirano že v času nekdanje Jugoslavije, zato ne čudi, da je večina bosanskih beguncev nenaklonjena takšni vrsti pomoči.

Mednarodna poročila vedno znova poročajo o ‘trajno zaznamovanih’, ‘trajno ranjenih’ in ‘uničenih’ beguncih zaradi njihove travmatske izkušnje (glej Pupavac 2004: 149). Travmo begunstva orišeta A. Mikuš-Kos in S. Gole Ašanin (1998: 67): “Begunska situacija zadeva vse razsežnosti človeškega življenja. Prizadeti so družinski odnosi: spremeni se sestav družine, mnogi člani so odsotni ali ubiti; družina je razpršena po svetu; mati ali otrok postaneta glava družine, ker ni očeta; otroci se hitreje prilagajajo na novo okolje in se večja prepad med njihovimi in starševskimi vedenjskimi navadami in vrednotami.” Za travmatsko izkušnjo begunstva se skriva tudi izguba zasebnosti, družbenih vlog, družbenega statusa, širše socialne mreže, občutka varnosti in človeškega dostojanstva. Pogosto se begunci soočajo z omejenimi pravicami, prizadeto samopodobo, finančno stisko, nedovoljenim zaposlovanjem in omejitvami v možnostih šolanja. Zaradi vsega tega so zbegani, preganja jih strah, tesnoba ter negotovost glede prihodnosti (glej Mikuš-Kos in Gole Ašanin 1998: 65–66).

“Najbolj me ubija negotovost. Ne vem, kaj bo prinesel jutrišnji dan”

(Dževada 2002: 7).

Težave, ki izhajajo iz begunske situacije, lahko močno prizadenejo čustveni svet posameznika/-ice. F. Reybet-Deget (1993: 28) natančno pojasni, zakaj predstavlja begunstvo travmo v življenju posameznika in celih družin:

- begunci in begunke so prek noči ostali brez doma, lastnine, službe, prijateljev in sorodnikov,
- pred zapuščanjem domovine so mnogi begunci in begunke doživeli travmatske izkušnje, nasilje, granatiranje, skrivanje po zakloniščih in izgubo bližnjih,
- begunci in begunke so izgubili svojo kulturo, ustaljene navade in vrednote, cilje in načrte za prihodnost,
- begunci in begunke se v begunstvu soočajo s slabimi pogoji bivanja, spremembami v odnosih med družinskimi člani ter pogosto izgubijo nadzor nad lastnim življenjem.

Pred odhodom v neznano so bili begunci in begunke postavljeni pred težke življenjske odločitve, ki so za S. Hunt (2001: 72) odločitve ‘obupancev’. Ko zapušča prijatelje, varnost domačega ognjišča in domovino, svoje spomine, se posameznik/-ica bori sam/-a s seboj. Odit ne pomeni zgolj fizičnega izziva, odločitev za begunsko življenje predstavlja tudi emocionalno dezorientiranost, vendar ko gre za “travmo, ki človeka preganja in pritiska na beg, je pomembno samo življenje” (Hunt 2001: 72–73).

Trenutki odločanja, da zapustimo dom in nato sam odhod oziroma beg, ko ni časa za premišljevanje, se štejejo za najbolj intenzivne. Po D. Ajdukoviću (1993: 17) naj bi bili razlogi za to naslednji:

- gre za situacijo, nad katero posameznik/-ica nima nadzora. Kljub temu, da so mnogi pomislili na odhod iz domovine, je bil beg vse do zadnjega trenutka nepredvidljiv. Pogovarjala sem se z 22-letno Jeleno, nekoč begunko: “Spomnim se obrazov staršev in napetosti v zraku. Ena soba v hiši je bila polna moke, soli, olja, konzerv in sladkarij. Nekega dne je popolnoma nepričakovano vstopila v razred moja mami, nekaj je prišepnila učiteljici in me odpeljala domov. V torbico sem spakirala stvari, ki so mi največ pomenile, ampak torbico sem pozabila na kljuki domačih vrat. Vse se je zgodilo tako hitro. Spomin na mojo roza torbico me še vedno boli.”

- Gre za ogroženost pomembnih življenjskih potreb in vrednot, ki jih ljudje zadovoljujejo v udobju svojega doma, kjer je človek varen in obkrožen s predmeti, ki imajo za njega globlji pomen. Vse to z odhodom izgine. Danica (v Hunt 2001: 77) se spominja: “S pogledom sem preletela dnevno sobo, vzela nekaj malenkosti: predmete, ki so predstavljali moj dom in so zame imeli poseben pomen. In še nekaj dragih spominov iz omarice, za katere sem mislila, da mi bodo na tujem vračali občutek domačnosti.”
- Odločitev za beg pogosto pomeni ločitev družine, ki ima še posebej v težkih trenutkih zelo pomembno vlogo pri podpori in zaščiti člana. Najpogosteje je oče tisti, ki ostaja in od katerega se žena in otroci poslavljajo.
- Sprememba običajnega načina življenja, ko ni nič več gotovo in ko posameznik/-ica ne more načrtovati prihodnosti.
- Izguba stika s sorodniki, prijatelji, sodelavci, sošolci, poslovnimi partnerji, skratka z ljudmi, ki so bogatili življenje posameznika/-ice.
- Posledice odločitve so ponavadi dolgoročne, neredko tudi doživljenjske. Vseeno pa se oseba mora odločiti zelo hitro in brez dolgega razmišljanja.

Navedeni travmatični dejavniki rušijo notranji mir in emocionalno ravnotežje v človeku. Šok zapuščanja domovine odpira mnoga vprašanja – kaj me čaka tam zunaj, kakšna bo moja prihodnost, ali ravnam prav in podobna življenjsko pomembna vprašanja, ki so sama po sebi stresna za posameznika/-ico. “Na začetku so begunci srečni, da so preživeli in da so na varnem. Kmalu pa se zaprejo vase in začnejo razmišljati o negotovosti lastne prihodnosti /.../” (Nikolić 1996: 26) Občutek sreče je dejansko kratkotrajen, saj se begunec kmalu sooči z novo realnostjo. D. Ajduković (1993: 18) je prepričan, da je življenje v begunstvu polno dejavnikov, ki povzročajo stres in zato meni, da se “stresogenost odhoda /.../ ne konča s prihodom v okolje, ki nudi telesno varnost”. Že sama izguba imetja predstavlja travmo in tukaj se ne misli na materialno vrednost izgubljenega in zapuščenega. Ali kot pravi S. Hunt (2001: 79): “naše imetje predstavlja naš dom”. Opaža celo, da izguba le tega “prodira v psihološko dimenzijo življenja begunca”. Danica (v Hunt 2001) pravi: “Ne morem opisati, kako se počuti človek, ko nima ničesar več – izgubite mladost, celo življenje, uspehe, vse, kar ste lastnoročno zgradili.”

Dejstvo je, da poleg vojne, ki je zaznamovala begunce in begunke, tudi okoliščine življenja v begunstvu predstavljajo dodatno emocionalno travmo in socialno umiranje. Begunstvo je samo po sebi travmatsko doživetje; je vzrok za pojav začasnih ali dolgotrajnejših psihičnih

težav. V takšnih situacijah je možnost obvladovanja stresnih situacij omejena, povečana je tudi čustvena ranljivost. Travmatizacija pa posledično onemogoča in otežuje tudi prilagajanje na novo življenje. G. Perren-Klinger (v Mehić 2000: 32) pravi, da “se moramo vprašati, ali begunci zares trpijo samo zaradi posledic travmatskih izkušenj begunstva” in v nadaljevanju predpostavlja, da “lahko kasnejše situacije, občutek osamljenosti in izolacije, žalost, negotov status, prisilna brezposelnost in nevarnost izгона, veliko bolje razložijo resne posledice te večkratne travme”.

Zato je pomembno, da begunci v begunstvu živijo v varnem okolju, kar pa se redko zgodi. Še več, neugodne okoliščine življenja v begunstvu še dodatno obremenijo posameznika, zato pride do kumulativnih stresogenih ali travmatskih izkušenj, ki lahko močno vplivajo na emocionalni svet posameznika/-ice. Življenje v begunskih centrih, kjer oseba težko najde prostor zase, ali bivanje pri sorodnikih, kjer vlada utesnjenost in pogosto tudi napetost, za begunce in begunke “ni življenje, to je životarjenje”, pravi J. Mudrinić (1993: 10).

3.2.1 Begunske družine

Vsako leto preženejo oboroženi spopadi z domov na stotine tisočev ljudi. Ugotovitve mnogih raziskav kažejo, da je za begunsko populacijo značilna čustvena disfunkcija; čustveni svet beguncev in begunk je največkrat povezan z žalostjo, jezo, krivdo, izgubo samospoštovanja in upanja. Velikokrat pa posameznik/-ica ne ve ali ne more izraziti, kar čuti in tako ostaja ujet/-a v svojem čustvenem svetu. Mnoge izmed bolečihemocij je namreč težko ozavestiti in jih sprejeti, zato neredko v organizmu ostaja občutek krivde, jeze in žalosti, ki sčasoma začne obremenjevati človeško telo in dušo (glej Pregrad 1996: 111). Ti občutki so obremenilni tudi za družino in njene člane.

C. Gostečnik meni, da je družina s člani, ki so doživeli hud stres, zaznamovana z grobim občutjem, ki se preliva med njimi (Internet 14). Travmatska občutja zaživijo v vsakem članu posebej in na poseben način, potem pa lahko ob različnih priložnostih nepredvidljivo izbruhnejo na dan. Fizična razdvojenost, preobremenitev enega člana, razdraženost, vznemirjenje, strah in podobno lahko vodijo do težav v komunikaciji med družinskimi člani. Poleg tega obstaja več možnosti za prepire, negativno razpoloženje, napetost ali čustveno otrplost. Dolgotrajni stres zaradi težav, ki spremljajo begunstvo, lahko zelo negativno vpliva na družinske razmere, povzroči nezadovoljstvo in tako poruši dobre odnose med člani. V emocionalnem razpoloženju strahu in negotovosti se člani čimbolj izogibajo odprte

komunikacije o travmatskih spominih in emocijah, ki jih spremljajo. O svojih strahovih ne govorijo drug z drugim. Primeri čutenj, ki imajo svoj izvor v travmah, se lahko vrstijo in dobivajo najrazličnejše oblike zlasti, ko jih starši, včasih pa tudi stari starši niso poimenovali in predelali. Tako lahko npr. vojna z vsemi svojimi grobimi občutki pusti na družinah, ki so bile posredno ali neposredno vpletene v vojno, katastrofalne posledice, pa čeprav v teh družinah o tem ne morejo ali nočejo govoriti, ker je preveč žalostno in boleče. Zato pa bodo otroci ali celo vnuki, ki vojne sploh niso doživeli, nosili ta občutja. Gostečnik pravi, da pogosto ne bodo niti vedeli, zakaj se v njih vedno znova naseljuje npr. žalost in otopelost, bes in jeza (Internet 14).

Komunikacija je v begunstvu pomemben dejavnik pri okrevanju od travmatskega stresa in pri prilagajanju na begunsko situacijo. Odkrito izražanje čustev in pogovor z najbližjimi o svojih čustvih lahko pomembno prispeva k vzpostavitvi kar se da normalnega življenja v begunstvu. V primeru kolektivne travme, kjer travmatizacija ne prizadene samo posameznika/-ico, ampak celotno družbeno-kulturno okolje, ostaja družina edini mikrosocialni sistem, ki predstavlja posamezniku/-ici oporo. V stresnih situacijah včasih nočemo videti težave, kar je lahko funkcionalno, saj se tako izognemo negativnim občutkom, ki nas lahko blokirajo. Po drugi strani pa nekateri namenoma potisnejo svoje emocije, da jih ne bi preveč intenzivno občutili. Oba načina lahko pomagata zgolj kratkoročno, kajti ne dopuščata, da se posameznik/-ica dejansko prilagodi dani življenjski situaciji.

3.3 Odzivi na travmatski dogodek

Odzivi na neugodne, stresne in travmatizirajoče okoliščine se lahko kažejo na različne načine. Travmatska izkušnja lahko vpliva na razmišljanje, obnašanje, telesno zdravje, medsebojne odnose in na čustva. Poleg tega se kažejo tudi spremembe v pričakovanjih in stališčih ter v sistemu vrednot. Glede na to, na katerem področju se pojavljajo odzivi na travmo, jih L. Arambašić (1996: 147) v primeru begunske izkušnje razdeli na štiri skupine:

1. pogosti so **emocionalni** odzivi: strah, obup, tesnoba, občutek krivde, jeza. Veliko beguncev preganja občutek odvisnosti od drugih, zato so razočarani in žalostni, napeti, potrti, zaskrbljeni, neredko se povlečejo vase in izgubijo nadzor nad svojim življenjem.

2. **Mentalni** odzivi se odražajo v težavah s spominom in koncentracijo, begunci pogosto premišlujejo, obujajo spomine na življenje doma ali na travmatska dogajanja pred begom, zmedeni so in preganja jih občutek nezaupanja.
3. Tudi **telo** se odzove na travmo, zato se mnogi soočajo z utrujenostjo, nemirom, prekomernim potenjem ali z bolečino v trebuhu, prsih in glavi. Telo se odzove tudi z vrtoglavico in oteženim dihanjem, s pritiskom v prsih, slabostjo v želodcu, z motnjo teka, mišično napetostjo in tudi z motnjami menstrualnega ciklusa.
4. Travma vpliva tudi na **obnašanje** posameznika/-ice, ki se lahko večkrat burno odzove na majhne spremembe v okolju, več pije ali kadi, se prenajeda, kriči ali preklinja. Oseba ni kos vsakodnevnim obveznostim, lahko je pretirano odvisna od drugih ali se zapre med štiri stene. Nekateri begunci imajo težave v komunikaciji, medtem ko se lahko pri drugih čustvo jeze kaže v agresiji.

Telo in um sta povezana, zato je čustveno stanje, v katerem se posameznik/-ica nahaja, pomembno za dobro psihično počutje. Če um doživlja travmatično obdobje, se bo to poznalo tudi na telesu. Tako lahko negativna emocionalna stanja povzročijo spremembe v organizmu in v funkcijah posameznih organov (glej Popović 1975: 87). Telesne spremembe, ki se pojavljajo pri doživljanju negativnih čustev, povzročijo določena obolenja, zlasti če so čustvene obremenitve dolgotrajne ali pogoste in neprijetne. Stres, ki se kopiči v telesu kot negativna energija in neizražene emocije, se lahko izrazi kot simptom (npr. povečana kislina v želodcu) oziroma kot bolezen (npr. čir na želodcu). Veliko fizičnih bolezni je psihosomatskega izvora, kar pomeni, da so jih povzročili ali poslabšali psihični dejavniki. "Dolgotrajna negativna emocionalna stanja (npr. skrb, tesnoba, strah) povzročijo dolgotrajne spremembe v delovanju posameznih notranjih organov. Glede na to, da je moteno delovanje organov posledica psiholoških vplivov, jih imenujemo psihosomatske motnje." (Popović 1975: 91). Na osnovi lastnih izkušenj pri svetovanju in psihološki pomoči beguncem S. Španjić (2000: 32) ugotavlja, da se pri beguncih najpogosteje pojavljajo "psihosomatske težave, simptomi depresije, anksiozne motnje, težave s spanjem, brezčutnost, topost, vznemirjenje, izguba moči in volje, slabost, izguba zaupanja, občutek brezizhodnosti in slabo zaznavanje prihodnosti". Med psihosomatska obolenja uvrščajo strokovnjaki tudi motnje krvnega pritiska, nekatere oblike sladkorne bolezni, srčni infarkt, obolenje žolčnika, nekatera revmatična obolenja, astmo in alergije, kronično zaprtje, motnje prehranjevanja, kronične glavobole in podobno.

Nakazali smo že, da se vsak posameznik/-ica odziva na begunstvo na povsem svoj način. “Travmatski dogodek in odziv nanj je edinstven, pri vsaki osebi drugačen glede doživetja, odzivanja in trajanja težav ali motenj.” (Mikuš-Kos in Slodnjak 2000: 8) Po L. Arambašič (1996: 149–150) vplivajo na različen odziv tri skupine dejavnikov:

1. *lastnosti posameznika/-ice*, ki določajo nivo občutljivosti na stresne situacije,
2. *narava travme* (v primeru vojne agresije v BiH in posledično begunstva je prisoten človeški dejavnik⁴), *trajanje travme* (začasnost desetletja in še dlje), *stopnja izpostavljenosti* (v primeru begunstva večkratna),
3. *lastnosti okolja* (stopnja družbene podpore in odnos družbe do travmatskega dogodka).

Begunci in begunke kažejo prizadetost z različnimi težavami in motnjami, ki trajajo različno dolgo. Doživetje izkušnje, ki je za naš razum in telo preveč stresna, in s katero se težko soočimo, predstavlja travmo, ki se lahko tako močno usidra, da čutenjsko, mišljenjsko in vedenjsko preganja posameznika/-ico še mesece ali celo leta po samem travmatskem dogodku (glej Kovač 2007: 25). Prizadetost lahko traja nekaj let ali pa je oseba zaznamovana za vse življenje. Tudi, če se zdi, da posameznika/-ico travmatska izkušnja ni prizadela, to ne pomeni, da ni pustila sledi na psihofizičnem zdravju. Glede na Lazarusov model stresa (v Arambašič 1996: 95–99) so posledice begunstva kot travmatičnega pojava odvisne od posameznikove presoje in dojetanja situacije ter načina soočanja z njo. In čeprav R. S. Lazarus in S. Folkman trdita, da so objektivne lastnosti vojnega dogajanja in njenih posledic tako jasne in močne, da v določeni meri zmanjšujejo razlike med ljudmi v načinu odzivanja, treba je vseeno upoštevati lastnosti posameznika/-ice (vrednote, cilje, verovanja, starost, spol) ter odziv in odnos okolja (pogoji, omejitve in trajanje situacije). V pogledu psihološke situacije in čustvenih odzivov torej ne moremo trditi, da so begunci homogena skupina.

D. Ajduković (1993: 19–22) razčleni dejavnike, od katerih je odvisno, kako se bo oseba soočila z begunstvom. Ti dejavniki vplivajo na emocionalni odziv beguncev in na njihovo psihološko ogroženost:

- **starostna doba** – zelo majhni otroci še nimajo razjasnjenih pojmov in ne razumejo situacije, kot jo vidijo njihovi starši.

⁴ Znano je, da so travme, kjer ni prisoten človeški faktor, nekoliko lažje. Naravne katastrofe (npr. poplave, potres) so neosebne narave in običajno pripomorejo celo k večji povezanosti posameznikov/-ic (Internet 14).

- **Zdravstveno stanje** – za posameznika/-ico predstavlja bolezen vedno psihično breme, v begunstvu, ko je praviloma zdravstvena zaščita slabša, predstavlja slabo zdravstveno stanje dodatni stres.
- **Osebnost posameznika/-ice** – samospoštovanje, samozavest ter čustvena stabilnost, pozitiven odnos do sebe in drugih, družabnost, učinkovito soočanje s težavami in prilagodljivost so lastnosti, ki zmanjšujejo negativne posledice begunstva. Tisti, ki se bolj uspešno soočajo s težavami in stresnimi situacijami, imajo večji nadzor nad svojimi emocijami.
- **Pretekle izkušnje s stresnimi situacijami in krizami** – uspešno soočanje z družinskimi težavami, ločitvijo, s finančno krizo ali smrtjo v predvojnem obdobju lahko olajša aktualno begunsko situacijo. Nerešene emocionalne krize pa bodo onemogočile uspešno soočanje s travmatskimi situacijami v begunstvu.
- **Socialna podpora** – izoliranost od lastnega socialnega okolja povečuje občutek osamljenosti, odtujenosti in negotovosti.
- **Opazovanje in razumevanje sveta okoli sebe** – način, na katerega oseba doživlja svojo situacijo, deluje na uspešnost soočanja z begunsko travmo.
- **Izguba samospoštovanja in samozaupanja** – posledica nezmožnosti osebe, da izboljša situacijo, je izguba zaupanja v lastne sposobnosti.
- **Nezmožnost vplivati na pomembne življenjske odločitve** lahko pripelje do občutka brezkoristnosti. Slednjega dodatno utrdi brezposelnost, saj poleg tega, da je delo izvor prihodka, vpliva tudi na družbeni položaj in dviguje samozavest.
- **Negotova prihodnost in nezmožnost načrtovanja** ne puščata možnost načrtovanja prihodnosti.
- **Odvisnost od drugih** – materialna in nematerialna odvisnost od sorodnikov, prijateljev, države in dobredelnih organizacij, uničuje samospoštovanje ljudi, ki so do nedavnega bili uspešni in produktivni. To predstavlja psihično breme zlasti za moške.
- **Finančna kriza** – izguba izvora prihodka je ena glavnih značilnosti begunstva, kar predstavlja stalni izvor stresa.
- **Ločenost družinskih članov** – v teh primerih je družina izpostavljena intenzivnemu in vsakodnevnemu stresu. Ločenost še posebej težko razumejo otroci.
- **Družbeni položaj** – begunci doživijo dramatične spremembe socialnega statusa. Ljudje, ki so nekoč imeli ugled in moč, naenkrat postanejo del anonimne množice, ki je odvisna od tuje pomoči.

- **Socialna stigmatizacija** – begunci so pogosto deležni negativnih odzivov domačinov v državi pribežališča.
- **Proces akulturacije** – prilagoditev novemu kulturnemu okolju predstavlja travmo.
- **Organizacija vsakdana** – pomembno vlogo imajo pogoji bivanja beguncev. Večinoma so begunci nastanjeni v organiziranih begunskih centrih ali živijo pri sorodnikih, kjer vlada utesnjenost. Kristina (v Hunt 2001: 71) se spominja “ /.../ živela sem z družino pri sestri. /.../ Dve družini v enosobnem stanovanju. Vseeno sem imela srečo, saj sem imela kje prespati. Bili smo srečni, ker nas je sprejela. Nismo imeli nobenega prihodka in ne možnosti zaslužiti denar”.

D. Ajduković v svoji razčlenitvi ne upošteva pripadnosti družbenemu spolu. Vseeno menim, da ima ta dejavnik pomembno vlogo pri načinu soočanja s številnimi stresnimi situacijami in težavami v begunstvu, zlasti pri emocionalnem izražanj in odzivu v takšnih kritičnih trenutkih. V nadaljevanju poskušam ugotoviti, ali spol in spolni stereotipi vplivajo tudi v begunstvu na spolno neenako – tradicionalno in družbeno-kulturno pogojeno – ravnanje s čustvi.

4. ČUSTVA V BEGUNSTVU

Pri doživljanju vsega, kar nas obdaja, so čustva izjemno pomembna. So sestavni del družinskega življenja, prostega časa, poklicnega dela, prijateljskih odnosov ipd. Čustva nas usmerjajo in motivirajo, povezujejo nas z drugimi in z družbeno realnostjo; so oblika komunikacije. Pomagajo, da dogajanja doživljamo z ugodjem ali neugodjem, z zadovoljstvom ali nezadovoljstvom, s srečo in z žalostjo, z upanjem in s strahom. Pomagajo nam *biti*. Zato čustva dejansko niso vedno vedra, ‘lepa’ in ‘dobra’, ampak “čustva kažejo vso lestvico človeškega, torej tudi zavist, ljubosumje, jezo, ogorčenje, grabežljivost, obup in žalost” (Miller 1992: 86).

4.1 Opredelitev čustev

V okviru pričujočega podpoglavja opredeljujem pojem čustva⁵, predvsem pa se osredinjam na značilnosti čustev, ki so vezane na tematiko diplomske naloge oziroma obravnavo čustvenega sveta beguncev in begunk.

V Slovarju slovenskega knjižnega jezika je čustvo opredeljeno kot duševni proces ali stanje, ki je posledica odnosa med človekom in okoljem. Definicijo potrjuje tudi sam izraz emocija, ki v latinščini pomeni 'gibati se navzven' (lat. *e + movere*), in ki tako "izpostavlja usmerjenost čustev k zunanjim objektom, njihovo povezanost z zunanjim svetom" (Kompore 2004: 169). Jeza sama po sebi ne obstaja, vedno smo jezni na nekoga ali zaradi nečesa. Tudi čustvo ljubezni je intencionalno, usmerjeno je na objekt oziroma na osebo ali predmet. Čustva so nujno na nekaj usmerjena, na nekaj, kar je onkraj subjekta samega, običajno v simbolni družbeni kontekst. Povezanost čustev z zunanjimi objekti pomeni, da človeška emocionalnost ni subjektivno stanje ali pa nekakšen izolirani fiziološki občutek, pač pa pojav, ki je povezan z družbenimi odnosi in interakcijami ter družbenimi situacijami (glej Šadl 1999a: 177–178).

Podobno meni B. Parkinson (1996: 663), ki zagovarja mnenje, da so čustva dinamični družbeni proces. To pojasnjuje s tem, da so ravno drugi ljudje, s katerimi smo v nekem odnosu, in družbeni odnosi, dogodki ali situacije, tisto, kar v nas vzbuja določena čustva. Dodaja, da stvari, ki jih rečejo ali naredijo ljudje, najbolj vplivajo na nas, zlasti če smo v pristnejšem odnosu s temi osebami. Tudi S. A. Shields (1999: 6) ugotavlja, da je v zadnjih dveh desetletjih postal pomemben kontekst, znotraj katerega se določene emocije pojavijo. Zanimivo je, da S. A. Shields (1999) ugotavlja, da se premik k razumevanju čustev kot družbenemu pojavu jasno izraža v poudarku na povezavi emocij in družbenega spola. Pri mnogih teoretikih in teoretičarkah (Brody 1985, Brody in Hall 1993, LaFrance in Banaji 1992, Manstead 1992, Shields v Fischer 2000: 6–7) je bil očiten interes po raziskovanju omenjene prepletenosti in umeščanju spolnih razlik v sociološko teoretične okvire. Tako se je A. Manstead ukvarjal z vplivom spola na emocionalno izražanje, odzive in koncepte. L. R. Brody in J. A. Hall sta preučevala vpliv spolnih stereotipov na emocionalno obnašanje. S. A. Shields pa je zanimalo, kako pomembne so emocionalne vrednote za koncept ženskosti oziroma moškosti in posledično za obnašanje, ki naj bi bilo tipično, naravno in primerno za določen spol.

⁵ V diplomski nalogi uporabljam izraza 'čustva' in 'emocije' kot sinonima.

Ne glede na to, da sociološko proučevanje čustev obravnava emocije kot produkte družbenih odnosov in družbenih procesov, pri tem ne zanika dejstva, da so ta del biološke konstitucije človeka. Z. Šadl (1999a: 150) izpostavlja medsebojno delovanje družbenih in bioloških ter psiholoških procesov: “Obnašanje odraslih oseb nikoli ne vodi izključno narava ali družba. Vselej je posledica /.../ prepletanja naučenih in nenaučenih procesov.” Enako velja za čustva, kajti čustva niso predvsem odraz naravnih mehanizmov, “ampak gre za izkušnje, ki jih konstituirajo družbeni odnosi in kulturni dejavniki /.../” (Šadl 1999a: 171). Zato lahko rečemo, da so čustva neločljiva od družbeno-kulturnega konteksta, v katerem se pojavljajo. Ljudje se čustvovanja, doživljanja določenih čustev in izražanja teh preprosto naučijo (glej Jogan in Šadl 1994: 51).

Čustva so bistveno povezana z vrednotenjem oziroma interpretacijo objekta, na katerega je čustvo usmerjeno, to je lahko dogodek, situacija, stanje ali oseba. Ravno ocena objekta čustvovanja in pomen, ki mu ga pripišemo, je osrednjega pomena pri razumevanju emocionalnega odziva posameznika/-ice. Čustveni odzivi so tako odvisni od tega, kako subjekt zaznava objekt čustva, kako se je skozi socializacijo naučil odzivati na družbeno realnost, na vrednotenje pa vplivajo tudi pretekle izkušnje in interakcije (glej Šadl 1999a: 165–180). Podobno o vrednotenju objekta čustva govori B. Parkinson (1996): emocionalna pomembnost dogodkov, dejanj drugih oseb ali stanj, je odvisna od interpretacije in ocene le-teh. Ali bo objekt čustvovanja vzbudil emocionalni odziv (ali je emocionalno pomemben za nas), je odvisno tudi od kulturnih in institucionalnih dejavnikov. Družbeno-kulturno okolje določa situacijsko primernost čustvenih razlag in to, katera čustva so zaželeni v dani družbeni situaciji. Na ta način implicitna in eksplicitna družbeno-kulturna pričakovanja in norme vplivajo na izražanje čustev v družbenem okolju. Govorimo o pravilih čustvovanja, ki jih določa kultura in se jih naučimo predvsem v zgodnjem otroštvu. Že takrat namreč poteka različna socializacija dečkov in deklic: deklice učimo nežnosti, humanosti, izražanja joka in žalosti; dečke pa nasilnosti, odločnosti in izražanju jeze.

4.1.2 Čustva nekoč in danes

Kot smo nakazali uvodoma, so čustva temeljni in neločljivi del človeka in njegovega obstoja. So ključna sestavina človekove duševnosti, družbenega delovanja in družbenih odnosov. Čeprav so se številni misleci v pretekli intelektualni tradiciji zavedali pomena čustev, je že najzgodnejša zahodna miselna tradicija težila k strogi polarizaciji razuma in čustev. Razum je

bil povzdignjen v najvišjo človeško krepost, emocije pa so bile označene kot kaotične strasti, ki vržejo človeka v nevednost, odtujenost, trpljenje in suženjstvo (glej Šadl 1999a: 18–19). Skozi stoletja so misleci in teoretiki postavljali razum na piedestal in ga slavili kot največje božanstvo, emocije pa zavračevali in jih negativno vrednotili.

Tradicionalni razcep med intelektom in čustvi najdemo že v antični grški misli. Za Sokrata je razum predstavljal najvišjo vrednoto, Platon je govoril o 'božanskosti' razuma, medtem ko so čustva predstavljala izvor vsega slabega. Aristotel je menil, da so čustva oziroma strasti, kot so jih poimenovali, v podrejenem položaju v odnosu do razuma in da jih je zato treba krotiti. Racionalisti (Decartes, Spinoza, Kant) so pravtako razglašali ideal razuma in učili, da je treba omejevati človeško emocionalnost, kajti ta prinaša nesrečo in propad. Ker so čustva po tradicionalnem gledanju destruktivna in nevarna za družbeni red, je treba človeško emocionalnost omejevati, kadarkoli je to mogoče (glej Šadl 1999a: 63). V pretekli družboslovni in sociološki refleksiji so čustva bila podcenjevana in obravnavana kot moteča, kaotična in pristranska. Emocije so predstavljale nasprotje razumu, zato so bile pojasnjene kot izvor dezorganizacije, iracionalnosti in disfunkcionalnosti ter posledično izključene tudi iz modernih družbenih znanosti, tudi iz področja sociološkega raziskovanja (glej Jogan in Šadl 1992: 142). Vendar je bila problematika čustev zanimiva za preučevanje, res pa je, da je obravnave "pomembno določala težnja po dihotomnem ločevanju razuma in čustev, z vključenim povzdigovanjem racionalnosti in zavračanjem emocionalnosti" (Šadl 1999a: 23).

Danes so čustva legitimen predmet proučevanja humanističnih in družboslovnih disciplin. Vladavina razuma je z visoko moderno družbo izpuhtela. "Medtem ko je v moderni družbi prevladovalo razumevanje čustev kot nasprotja kulturno visoko cenjeni racionalnosti, se danes čustvom pripisuje zelo pomembna funkcija v človeški komunikaciji /.../." (Šadl 1998: 63) V zadnjih treh desetletjih so čustva postala eno najbolj privlačnih raziskovalnih področij v humanističnih in družboslovnih vedah, lahko govorimo celo o 'dobi čustev'. Z. Šadl (1999a: 12–13) pravi, da lahko prebujanje zavesti o pomembnosti čustev v zahodnih družbah poznega 20. stoletja razumemo tudi kot posledico novega vrednotnega sistema, spremenjene vloge čustev ter novega vrednotenja človeške čustvenosti v družbenem življenju zahodnih družb. V šestdesetih letih se je tradicionalno zahodnjaško omalovaževanje čustev končalo, uveljavilo se je novo vrednotenje sveta, začela se je uveljavljati zavest o pomembnosti čustev ter zahteva po izražanju teh. Čustva predstavljajo osnovo za družbeno interakcijo in so zavzela pomembno mesto v osebnih odnosih ter družbeno-kulturnih procesih. Od posameznika/-ice se

danes pričakuje, da čustva opazuje, preiskuje, o njih razmišlja in jih analizira. Pomembna je postala sposobnost prepoznavanja lastnih in tujih čustev ter sposobnost nadzorovanja emocionalnega izražanja.

Z. Šadl (1998: 64) ugotavlja, da čustva pravtako "igrajo osrednjo vlogo v številnih procesih in trendih, ki označujejo razvite moderne družbe". Čustva so vstopila v središče popularnega medijskega, ekspertnega in znanstvenega zanimanja. Mediji vse večjo pozornost namenjajo emocionalnim izkušnjam ljudi in dogodkom, ki v nas vzbujajo določene emocije⁶. Občinstvu tako posredujejo emocionalno stisko žrtev naravnih katastrof in vojn, beguncev in begunk, emocionalne odzive vpletenih v afere, sočustvovanje javnosti z nesrečami in podobno (glej Šadl 1999a: 10). Vendar pa je S.G. Meštrović (1997) na primeru medijskega prikazovanja vojne v Bosni in Hercegovini pokazal, da – čeprav se je občinstvo na vojne grozote, zlasti srbski genocid nad Muslimani odzvalo z ogorčenjem – svetovna javnost svojih čustvenih odzivov ni usmerila v konkretno odzivanje za ustavitev vojne oziroma morije. S tem primerom je ilustriral svoje trditve o novem načinu čustvovanja v sodobnem svetu, ki ga imenuje postemocionalizem.

4.2 Razlike v čustvenem izražanju med spoloma

Pojem čustva zaseda pomembno vlogo v ideologiji spolov. Enačenje žensk in čustev je v zahodnem mišljenju ujeta v kulturni dualizem "razumski moški in čustvene ženske": moški so racionalni, ženske so čustvene (glej Šadl 1999a: 69). Med najbolj razširjenimi družbeno-kulturnimi konstrukti v zahodni kulturi sta ravno konstrukt o nasprotju med čustvi in razumom ter konstrukt o čustvih kot ženskih lastnostih: ženske so naravno bolj čustvene kot moški, moški pa naravno bolj razumni (glej Kompare 2004: 188). V zahodni tradiciji se je uveljavilo prepričanje, da čustva sodijo v zasebno sfero, ki je predstavljala emocionalno intimo, v javni sferi pa je vladal razum. Glede na tradicionalne zahodne predstave, so ženske svoje dejavnosti omejevale izključno na emocionalno okolje – družino in gospodinjstvo. Njihova dolžnost je bilo urejanje, prepoznavanje in zaznavanje svojih lastnih in tujih čustev, naloga moških pa je bilo ekonomsko oskrbovanje družine. Da bi bil čimbolj uspešen v tem, se je od moškega pričakovalo, da na delovnem mestu potlači čustva, ki so bila označena kot uničevalna, saj bi lahko ovirala njegovo racionalno delovanje. "Tradicionalne zahodne

⁶ Na to kaže tudi poplava resničnostnih šovov, kjer kamera spremlja udeležence na vsakem koraku, beleži njihova čustvena doživetja in njihove odzive v različnih situacijah ter poskuša prodreti v njihov čustveni svet, ki je za gledalce vedno zanimiv.

predstave o racionalnih moških in čustvenih ženskah so tako vodile k diskurzivnemu – v resničnem življenju pa tudi praktičnemu – izključevanju žensk iz javnega področja države. Omejene so bile na zasebno sfero in skrb za emocionalno ravnotežje družine.” (Šadl 1999a: 74)

Ločitev med zasebnim in javnim ter posledično med družbenimi vlogami in identitetami žensk in moških je povzročila razcep med spoloma, ki je še danes opazen. Še vedno so prisotne predstave o ženski, ki je manj sposobna kot moški, in ki je v odnosu do moškega v neenakopravnem položaju. Konstrukt o ženskah kot emocionalnih bitjih je tako “preko negativnega vrednotenja čustev vzdrževal in utrjeval ideološko in praktično družbeno podrejenost žensk /.../” (Šadl 1999a: 69). Z razdelitvijo na zasebno in javno, žensko in moško ter na čustveno in racionalno, je povezana, kot smo že nakazali, tudi opredelitev spolnih vlog. Ženska je predvsem mati in gospodinja, moški pa hranilec družine. Glede na tradicionalno delitev spolnih vlog, se od ‘prave’ ženske pričakuje, da razvija svojo ženstvenost oziroma ‘ženske lastnosti’: prijaznost, potrpežljivost, nežnost, sočutnost in empatično razumevanje. Nasprotno pa se od ‘pravih’ moških pričakuje čustvena stabilnost, odločnost, emocionalna nevtralnost, neekspresivnost in objektivnost. Družba je večinoma podcenjevala čustva in jih dojemala kot oviro pri racionalnemu delovanju ter kot znak pomanjkljive moškosti. Čeprav tudi moški poznajo čustvo strahu, bojazni, razočaranja ali negotovosti, so se naučili, da jih navzven zanikajo, skrivajo pred drugimi in potlačijo z namenom, da bi ohranili vtis moškosti. Od njih se tako pričakuje, da legitimno doživljajo in izražajo zgolj jezo in ponos, ki ju večina zahodnih kultur pri moških tolerira (glej Šadl 1999a: 208–210).

Konceptualna in prostorska delitev dela med razumom in čustvom je močno vplivala na razlike med spoloma glede čustvovanja. Domneva, da so ženske bolj čustvene od moških, temelji na tradicionalni predstavi o nečustvenih moških in ženskah kot čustvenih bitjih oziroma na povezovanju žensk z zasebnostjo in moških z javnostjo. Takšne predstave so eden najbolj ukoreninjenih in razširjenih spolnih stereotipov. Čeprav med spoloma obstajajo razlike v emocionalnem izražanju in odzivanju, to torej ne pomeni in ne potrjuje razlik v samem doživljanjuemocij. Ali kot pojasnjuje Z. Šadl (1999a: 205): “Med spoloma obstajajo razlike glede čustvovanja, vendar to niso razlike v čustvovanju.” Razlike ostajajo zgolj v izražanju čustev, zlasti ‘dovoljenih’ ali ‘primernih’ za določen spol. J. T. Johnson in G. A. Shulman (v Hutson-Comeaux in Kelly 2002: 2) sta v svoji raziskavi ugotovila, da tako moški kot ženske verjamejo, da se spola razlikujeta bolj v izražanju čustev kot pa v sami intenziteti

čustvenega doživljanja. Več študij (npr. Kring in Gordon, 1998; Lanzetta, Cartwright-Smith in Kleck 1976) je raziskovalo neposredno povezavo med emocionalnim izražanjem in odzivanjem ter emocionalnim doživljanjem pri obeh spolih. Tudi te ugotovitve potrjujejo razlike v izražanju, ne pa tudi v doživljanju emocij (v Hutson-Comeaux in Kelly 2002: 2).

Doživljanje čustev je pri obeh torej podobno, razlike se pojavljajo predvsem v izražanju teh čustev, kar je med drugim rezultat socializacijskega procesa, kjer se učimo spolnih vlog (ženske se uči odkritega in intenzivnega izražanja emocij, medtem ko se moški naučijo svoja čustva zatirati ali vsaj skrivati) ter kulturnih zahtev in družbenih pričakovanj. Človeška zmožnost čustvovanja, izražanja in nadzorovanja čustev je biološko določena. Za moške tako ne moremo reči, da so nečustveni, oni samo manj izražajo 'mehka' ali tako imenovana pozitivna čustva (ljubezen, sreča, navdušenje), bolj pa negativna čustva (na primer jeza). Z. Šadl (1999a: 209) se strinja, da ženske po naravi niso bolj čustvene od moških in čustva moških niso manj intenzivna od čustev žensk. Vendar pa je zahodna kultura tista, ki je oba spola stereotipno usmerjala k različnemu ravnanju s čustvi. Pod vplivom kulturnih zahtev, družbenih prepričanj in pričakovanj so moški in ženske razvili različne načine čustvovanja. Različno čustvovanje je torej odvisno od zgodnje emocionalne socializacije posameznika/-ice, kasneje pa se oblikuje v povezavi z družbeno-kulturnimi normami in pravili, ki določajo, katere so tipične, primerne in pričakovane moške in ženske emocije oziroma, kako, kdaj in kje lahko moški oziroma ženska izraža emocije.

Tako ženske kot moški opravljajo čustveno delo, vendar na nekoliko drugačen način: ženska skozi izražanje čustev, moški pa skozi potlačevanje čustev. Ženske tako v primerjavi z moškimi namenjajo več pozornosti čustvom drugih ljudi, ne skrivajo svojih čustev, so bolj nagnjene k odkritem čustvenem izražanju, tudi pogosteje razmišljajo o emocijah, jih analizirajo in ni jih sram govoriti o svojem emocionalnem doživljanju. Poleg tega bolj cenijo emocionalno intimo z drugimi in več komunicirajo. Ženske si z odkritim izražanjem čustev, s smehljanjem, sočustvovanjem in spodbujanjem prizadevajo v domačem okolju ustvariti čustveno toplino. Nasprotno pa moški o svojih čustvih niso navajeni govoriti, jih večinoma skrivajo in svoja čustvena doživljanja čuvajo zase. Izražanje žalosti, zaskrbljenosti ali strahu je v družbi še vedno obravnavano kot 'nemoško'. Takšen je namreč družbeni ideal moškosti: moški naj bi bil racionalen, pogumen, stabilen in samozavesten. Od ženske se pričakuje, da bo nežna, ustrežljiva, ko je 'primerno' pa tudi žalostna in krhka. Pravila, ki jih posamezniki upoštevamo pri emocionalnem izražanju in odzivanju, kažejo na kulturno oblikovanost

čustev. Ta so produkt družbe in kulturnega okolja, v katerem živimo. Če pride do odklona od pričakovanih spolnih norm in stereotipov, se družba pogosto negativno odzove oziroma se odzove odobravajoče, če je čustveno izražanje posameznika/-ice skladno in tipično z njegovim spolom, pojasnjuje Brody (v Hutson-Comeaux in Kelly 2002: 2).

V zadnjem času pa je opazna sprememba: moški vse bolj cenijo čustva kot pomemben del lastne subjektivitete ter se želijo naučiti urejati in izražati svoja čustva. V sodobni družbi so se pravila čustvovanja spremenila, s tem pa tudi čustvovanje. Z. Šadl (1998: 65) ugotavlja, da imajo moški danes večjo svobodo emocionalnega izražanja. Lažje izražajo svoja čustva, kar povzroča, da se stereotipna delitev na čustveno žensko in nečustvenega moškega kolikor toliko razblinja. Ugotovitve raziskav kažejo, da moški danes vse bolj cenijo čustvenost (glej Šadl 1998: 64–65). “Stari kliše ‘tough guy’ ne velja več; namesto tega se vse bolj uveljavlja spoznanje o zatiralnih posledicah odtrganosti moških od lastne emocionalnosti in jezika čustev.” (Šadl 1998: 65) Prikrivanje čustev v javni sferi, ki je dolga stoletja veljala za ‘moško’, počasi izginja. N. Zavrl (1999: 23) ugotavlja, da se tudi sicer oblikovanje moške in ženske vloge počasi oddaljuje od toge polarizacije. Moški, ki si dovoli zaznati in še posebej izraziti čustva, ki je odziven in senzibilen, s tem ne žrtvuje svoje moškosti. Tudi A. Giddens (v Šadl 1998: 65) odkriva povečano zavest o čustvih pri obeh spolih. “V svoji razpravi o spremembi intimnosti govori o revolucionarnih spremembah v ‘emocionalnem redu’, ki se kažejo v enakopravnosti emocionalnih (iz)menjav med heteroseksualnima partnerjema. Giddens ugotavlja, da sta danes partnerja pripravljena drug drugemu razkriti – v nasprotju s preteklim etosom romantične ljubezni, ki je temeljil na idealu čustvene ženske in nečustvenega moškega – svoja lastna čustva, se o njih pogovarjati in jih analizirati /.../.” (Šadl 1998: 65)

Pravila čustvovanja moških so se spremenila, a vendar se zdi, da kljub svobodi, ki jo je prinesla visoko moderna družba na področju čustvovanja, moški še vedno raje prikrivajo svoja čustva. Da so moški čustvena bitja – tako kot ženske – danes ni več vprašljivo, čeprav se stereotip o čustveni ženski in nečustvenemu moškemu še vedno ohranja. To lahko rečemo tudi za moške v Bosni in Hercegovini. Odkrito izražanje žalosti ali strahu je v Bosni znak pomanjkljive moškosti. In čeprav so zaradi begunske situacije tudi begunci, enako kot begunke, občutili zmedo in negotovost, čustva strahu, razočaranja in krivde, so se praviloma obnašali v skladu s pričakovano podobo ‘pravega’ moškega (ali ‘pravega’ Bosanca): bili so,

vsaj navidez, čustveno stabilni. Vendar pa, kot smo ugotovili, razlike v izražanju čustev med spoloma ne potrjujejo razlik v samem čustvovanju ali pa intenziteti čustvenega doživljanja.

4.3 Spol in izražanje emocij v begunstvu

Pritegnilo me je dejstvo, da slovenski jezik loči med beguncem in begunko torej moškim in žensko v begunstvu. 'Izbjeglica' v hrvaščini hkrati pomeni žensko in moškega, tudi angleški jezik premore zgolj 'refugee'. Oboji so se znašli v emocionalno stresni situaciji, a kljub temu menim, da med begunci in begunkami obstajajo razlike v emocionalnem odzivu na begunsko situacijo. Slednja domneva je predvsem posledica mojega neposrednega opazovanja z udeležbo ter pogovorov z nekdanjimi begunci in begunkami iz BiH. Svoje mnenje sem nato povezala z ugotovitvami o splošnih razlikah med spoloma glede čustvovanja pa tudi o vplivih patriarhalne tradicije, ki je opazno vplivala in pogosto še danes vpliva na položaj ženske v bosanskohercegovski družbi. V pričujočem podpoglavju se zato osredinjam na razlike med ženskami in moškimi glede čustvovanja v begunstvu, vendar v smislu razlik v emocionalnem izražanju in ne v samem čustvovanju. Poskušam ugotoviti, kako družbeni spol in spolni stereotipi določajo emocionalno odzivanje na pogosto travmatske situacije v begunstvu.

Kako so se na begunsko življenje na Dunaju in New Yorku prilagodili bosanski begunci in begunke, pojasnjuje v svoji raziskavi B. Franz (2003: 86). Avtorica ugotavlja, da so bili večinoma moški tisti, ki so se težje prilagodili na begunsko življenje in so težje sprejeli izgubo družbenega statusa. Niso mogli pozabiti na vojno, na dejstvo, da so izgubili vse, kar so leta ustvarjali in sploh na tragedijo, ki so jo doživeli. "Bili so depresivni in pasivni. Živeli so v upanju, da bodo našli zaposlitev v svoji stroki". (Franz 2003: 92) Nasprotno pa so se ženske kljub travmi zaradi bega in preselitve, izgube doma in družbenega položaja, hitreje odzvale na novo situacijo in begunski vsakdan. B. Franz (2003: 92) pravi, da so bile ženske bolj pragmatične; zavedale so se težkega položaja, bilo jim je hudo, ampak se niso vdale. Begunke so bile v primerjavi z njihovimi partnerji relativno neizbirčne glede službe in pripravljene poprijeti za kakršnokoli delo. Ženske so se naenkrat znašle v okoliščinah, ko so nase morale prevzeti večino odgovornosti. Velikokrat so zaradi odsotnosti moža ali njegovega neuspešnega prilagajanja na novo situacijo postale vodje gospodinjstev, na kar večinoma niso bile pripravljene v svojem tradicionalnem okolju. Mnoge ženske iz BiH so v begunstvu brez pomoči svojih partnerjev prehranjevale celotno družino in skrbele za družinski prihodek.

Tako so postale edine hranilke v begunstvu, s čimer so tvegale rušenje ravnotežja, ki tradicionalno temelji na moški moči (Mayadas in Segal v Snyder in drugi 2005: 617).

Vojna pripelje do novih, drugačnih družbenih vlog spolov, odgovornosti in odločanj, zato so bile ženske pogosto primorane poskrbeti za ekonomsko preživetje družine. Kljub težkim okoliščinam v begunstvu, so ženske dokazale svoje zmožnosti in sposobnosti zlasti, ko je bilo treba poskrbeti za otroke. "V vojni in miru je ženska močnejša od moškega. Močnejša v dajanju in močnejša v trpljenju, ne glede na to, ali nam je to dano od Boga ali izhaja iz želje, da smo uspešne kot ženske in matere ter da našim otrokom zagotovimo srečno otroštvo." Danica (v Hunt 2001: 223) Iz pogovorov z begunkami sem ugotovila podobno kot S. Hunt (2001): Bosanke pripisujejo velik pomen družini in domu, materinstvo pa je tisto, kar jim daje moč in pogum za naprej. Mati v težkih trenutkih najde moč, da živi naprej, da skrbi za otroke in da ne izgubi upanja. "Bosanke uživajo v vlogi matere, obožujejo svoje otroke in pogosto vidijo v gospodinjskih opravkih blagoslov in ne nesrečo, pa čeprav to pomeni dvojno delo." (Franz 2003: 99) B. Franz pravi, da so begunke vseskozi poudarjale družino kot motivacijo v borbi, da izboljšajo družbenoekonomski položaj v begunstvu. Hitro so ugotovile, da se je potrebno žrtvovati, zato so minimalizirale osebna ponižanja ter kljub izobrazbi delale težka in slabo plačana dela samo s ciljem, da otrokom zagotovijo hrano, obleko in šolanje. Prizadevale so si za dobro izobrazbo svojih otrok, iskale so načine do večjega in bolj udobnega stanovanja. B. Franz (2003: 92) navaja razlago begunke Azemine glede motivacije v takšnem prizadevanju: "Bosanke smo želele dokazati svojim sorodnikom in družini, da tudi me lahko trdo delamo, da smo lahko uspešne in da lahko poskrbimo za svoje otroke."

Zaradi poslabšanja oziroma izgube družbenega položaja v begunstvu so moški neredko izgubili občutek samospoštovanja in preprosto pozabili na prihodnost, saj je bila ta iz dneva v dan bolj negotova. Mnogi so doživeli krizo samozavesti in samozaupanja. Zlasti v primeru, ko je ženska prevzela vlogo hranilca družine, se je v moških pojavil občutek nemoči in brezkoristnosti. Občutki sramu, žalosti in potrnosti so se zdeli neizogibni, nastala situacija je mnoge šokirala in neredko paralizirala v želji, da gredo naprej v svojem novem življenju (Franz v Snyder in drugi 2005: 618). Moški ponavadi ne najde poguma za priznanje, da kaj potrebuje in tudi, če trpi, o tem ne govori. Moški ne govorijo radi o občutkih žalosti, nemoči, izgubi veselja za prijetne stvari, ampak se raje pritožujejo zaradi telesnih tegob. Pogosto tudi razmišljajo o samomoru. Oktobra 1992 je Irma skupaj z možem in otrokoma zaradi vojne pribežala na Dunaj. Njen mož, ki je v Doboju imel lastno podjetje, se je želel za vsako ceno

vrniti nazaj v Bosno. O svojih notranjih občutkih ni govoril na glas. Zato pa je z vsakim dnem postajal bolj depresiven in nasilen do družinskih članov, vdal se je tudi alkoholu. Čez slabih pet let življenja v begunstvu je naredil samomor (glej Franz 2003: 92).

Težavno oziroma neuspešno prilagajanje moških je vplivalo na vse družinske člane. Ženske so v težkih trenutkih begunstva potrebovale zaščito in občutek, da tudi za njih nekdo skrbi. Kada (v Hunt 2001: 205) pravi: “Včasih si želim biti v senci moškega. To je tradicionalni način življenja Bosanke. Včasih si želim, da me kdo zaščiti.” Ker pa tega mnogi moški v begunstvu niso mogli omogočiti svojim partnerkam, se je v njih razvil občutek krivde in sramote. Seveda pa tega niso kazali navzven, ampak so svoja čustva – razočaranje, žalost, krivdo – večinoma skrbno skrivali, kajti v odkritem izražanju moške ranljivosti in bolečine Bosanci vidijo sramoto (Weine in drugi v Snyder in drugi 2005: 621). Takrat 32-letni Ivan⁷, sicer stomatolog, je leta 1993 z ženo in sinom pribežal v Anglijo. “Po dveh letih begunstva v Angliji sem bil popolnoma psihično uničen. Moje misli, zbeganost, strah pred prihodnostjo in sploh nerazumevanje vsega, kar se je zgodilo, me je utrujalo dan za dnem. Trpel sem hude bolečine v predelu trebuha in na koncu sem resno zbolel. Drugi so bili presenečeni, kajti nikoli nisem govoril o svojih emocijah.”

Kot pri vseh posledicah vojne ima tudi begunstvo posebne razsežnosti tudi glede na spol. C. Lindsey-Curtet meni, da oboroženi konflikti drugače vplivajo na moške kot na ženske. “Vpliv vojne na ženske ni zgolj rezultat bioloških razlik, pač pa različnih omejitev in možnosti, ki izhajajo iz njihove vloge v družbi.” (Lindsey-Curtet 2001: 36) Posamezniki in posameznice igrajo v svojem življenju različne vloge, ki so družbeno predpisana, primerna ter pričakovana delovanja in dejanja, ki jih oseba izvaja v določeni družbeni situaciji. Tako kot ima vsaka vloga svoja pravila obnašanja, ima tudi svoja pravila čustvovanja. “Ženske in moški imajo različne vloge in odgovornosti v družbi, ki so družbeno in kulturno določene in posledično tudi doživljajo oboroženi konflikt na ‘spolni’ način.” (Lindsey-Curtet 2001: 216) Po nepisanih pravilih mora biti moški pogumen in stabilen, zato se izražanje žalosti ali zaskrbljenosti – celo v situacijah, kjer se to od posameznika pričakuje – obravnava kot ‘nemoško’. Tudi S. Hunt v svojem delu *Bosanke obnavljaju mir* razmišlja o različnem vplivu vojne in begunstva na moške in ženske. Pravi, da je ženska izkušnja vojne vezana na zgodovinsko mesto ženske v BiH. V nadaljevanju zapiše, da “/o/b vseh bioloških

⁷ Eden izmed mojih sogovornikov, ki je iz Maglaja pribežal najprej v Slovenijo, nato v Anglijo, na koncu pa se je skupaj z družino odločil za življenje na Hrvaškem.

determinantah, ki imajo določeno vlogo, se moški drugače odzivajo na družbeni pritisk in notranje motivacije kot pa ženske. Moški in ženske so bili pred, tekom in po vojni, soočeni z različnimi možnostmi in različnimi omejitvami /.../” (Hunt 2001: 204).

S. Hunt (2001: 205–206) v svojem delu omeni potopis skozi Jugoslavijo iz leta 1937, avtorice R. West, ki je zapisala, da so bile v letih pred Titom tamkajšnje ženske podrejene svojim možem. Tradicionalna navada je bila, da ženska s poroko sprejme soprogo avtoriteto. Tako so na primer morale “počakati, da najprej moški končajo s kosilom... moški so jih vsake toliko topli, delale so do iznemoglosti, celo v visoki nosečnosti /.../”. Kljub temu, kot piše R. West, so bile te ženske ‘svobodnega duha’. Pravi, da se je to morda najbolj pokazalo v 2. svetovni vojni, ko so se ženske vključile v prodemokratske akcije, ki so prerastle v Antifašistično fronto žensk. Kljub temu, da je vojna prinesla velik napredek za ženske v smislu enakopravnosti, B. Franz (2003: 100) pravi, da se je v povojnih letih pokazalo, da dejansko ni bilo velike spremembe. Kajti, kljub javni retoriki o spolni enakosti ter napredni zakonski in družinski zakonodaji, so bile ženske še naprej ujete v tradicionalne patriarhalne odnose. V bosanskih družinah so bile spolne vloge vedno natančno določene. Ženske so skrbele za otroke in gospodinjska opravila, redke pa so bile tiste, ki so aktivno sodelovale v javnem življenju in političnem odločanju. Skrb za preživljanje družine je pripadla moškemu, ki ni sodeloval v gospodinjskih opravilih, saj je bilo to označeno kot ‘nemoško’ ali kot se je izrazila ena mojih sogovornic: “Bosanca ne boste videli likati, pomivati ali sesati.” Patriarhalna struktura se je v bosanskohercegovski družbi ohranila tudi v 20. stoletju. B. Franz (2003: 88) opazuje, da “/t/akšni vzorci obnašanja in stereotipi, ki so se razvili pred mnogimi generacijami znotraj balkanskih družb /.../ igrajo pomembno vlogo še danes v različnih bosanskih družbenih in etničnih skupinah.”

Amna (v Hunt 2001: 211) meni, da se današnji moški zavedajo enakopravnosti med spoloma, Bosanci pa še vedno težko sprejmejo, da lahko ženska ima uspešno kariero in da prispeva v družinski proračun več kot moški. Dečke učijo že od malih nog, da je moški glava družine in ne obratno. Moški služi denar, ženska kuha. Razlog je v bosanski tradiciji, pravi Suzana, po kateri je ženski mesto doma. Takšno mnenje vlada v celotni družbi (glej Hunt 2001: 212). Kot smo nakazali, gre za stereotipe o moškem in ženski, ki so se oblikovali na podlagi družbenega okolja, družinske vzgoje, lastnih izkušenj in pretekle tradicije. Vloga ženske je večinoma opredeljena s tradicionalnimi kulturnimi vrednotami in vlogami. Jalušič (2004: 35) pojasnjuje, da je “/p/oložaj žensk v tradicionalnih skupnostih opredeljevala in ponekod še

označuje njihova podrejenost običajem, ki jim zadaja veliko obveznosti v družini oziroma v skupnostnem okolju.” Superioren položaj moškega v družbi je lahko vezan tudi na religijo, meni Alma (v Hunt 2001: 227), kajti “verska pravila nalagajo Muslimankam, da so samo in zgolj gospodinje”, in potemtakem omejene na zasebno sfero.

Med begunstvom pa se je za mnoge begunce in begunke simbolični pomen zasebne in javne sfere radikalno spremenil. Tradicionalna ženska nesebičnost in požrtvovalnost – ki sta tudi sicer značilni za žensko v bosanski patriarhalni tradiciji – sta se krepili, na drugi strani pa so ženske, kot pogosto edine zaposlene v begunstvu, dobile nadzor nad drugimi v družini (Pacic v Franz 2003: 89). Istočasno se je moč moškega nad žensko v zasebni sferi opazno zmanjšala (Magas v Franz 2003: 89). Za moškega, ki je nekoč imel ugled in zgrajen profesionalni ter družbeni položaj, predstavlja čakanje na pomoč in odvisnost od drugih v begunstvu, zlasti od ženske, sramoto in psihični poraz. Moški se težje sprijaznijo z občutki nemoči in pogosto težave poskušajo lajšati z alkoholom in pomirjevali ali pa jih pokažejo v obliki jeze, razdražljivosti ali celo nasilnega vedenja. S. Hunt (2001: 72) se sprašuje, kdaj bo imel begunec ponovno profesionalni položaj, kdaj bo zgradil družinske vezi, vzpostavil pristen stik s skupnostjo in pridobil identiteto, ki je tako tesno povezana z domovino. S. Španjič (2000: 7) pojasnjuje, kakšen odnos imajo Bosanci do domovine: “V naši kulturi ima očetova zemlja izreden vpliv pri oblikovanju identitete posameznika, zlasti moškega. Domovina ni samo mesto rojstva in bivanja. Zato predvsem za moške, kot sinove domovine, predstavlja zapuščanje le-te skrajno ponižujočo izkušnjo, ki spreminja psihološko ravnovesje ter pušča posledice na vse nadaljnje generacije.”

Zanimivo je opažanje M. Morokvasic (v Franz 2003: 89): večina bosanskih očetov gleda na rojstvo deklice kot na družinsko tragedijo, medtem ko pred vsemi z veseljem izražajo svoj ponos, ko dobijo sina. Sicer pa je Bosancem izredno pomembno, da dajejo vtis srečne, uspešne in bogate družine. Takšen videz želijo kazati zlasti pred svojimi sorodniki in prijatelji (Snyder in drugi 2005: 620). Zato ne preseneča, da Bosanke redko kdaj govorijo o zadevah, ki bi lahko bile ponižujoče in sramotne za družino. Tako na primer pred prijatelji, sosedi in celo pred zdravniki skrbno skrivajo zakonske prepire ali morebitno grdo ravnanje svojega soproga (Snyder in drugi 2005: 617). Biljana (v Hunt 2001: 201) pojasni, da bosanski moški stremi k temu, da ima dovolj denarja in moči ter da mu je zelo pomemben občutek, da je njegova družina na boljšem kot druge. B. Franz (2003: 86) meni, da je verjetno tudi to eden

izmed razlogov, zakaj so imeli moški v primerjavi z Bosankami večje težave, da sprejmejo begunstvo in da se prilagodijo begunski situaciji.

B. Franz (2003) je raziskovala spremembe v odnosu med spoloma v primeru bosanskih beguncev na Dunaju (Avstrija) od novembra 1998 do marca 1999 in New Yorku (ZDA) od maja do septembra 1999. Ugotavlja, da so bosanski begunci v svojih pripovedovanjih povezovali lastno identiteto predvsem s svojim poreklom, imetjem in lastnino, nekdanjim ekonomskim in družbenim položajem. Izguba tega je pogosto pripeljala do depresivnega razpoloženja in pesimizma. V primerjavi z begunkami so tudi pogosteje primerjali slabo begunsko situacijo z ugodnim življenjem pred vojno v BiH in vsakodnevno nostalgično obujali spomine na izgubljeni družbeni status. V tem primeru se je pogosto pojavilo čustvo, ki je usmerjeno predvsem v preteklost. Gre za čustvo žalosti ob zavedanju, da so neupravičeno izgubili nekaj, kar je za njih pomembno. B. Franz navaja primer begunca Alije, ki se spominja, kako je bil pred vojno v Bosni znan gostilničar in predvsem spoštovana oseba. Kot begunec na Dunaju pa nobenega ni poznal, v enoletnem vodenju lokala ga je policija večkrat nadlegovala s preiskavami, kar je pri Aliji povzročilo občutek sramote in ponižanja, zlasti ko je preiskava potekala pred gosti lokala. C. Broughton razlaga, da beguncem in begunkam ni enostavno živeti v kulturi, v kateri se počutijo zmedeno in odrinjeno, v okolju, kjer nimajo ne priložnosti ne možnosti pokazati, česa so zmožni in sposobni (Internet 15).

V življenju večine moških ima delo velik pomen. Pomaga mu oblikovati identiteto in hkrati z njim merijo svoje uspehe in padce. Velika večina jih misli, da dober oče pomeni biti hranilec družine. Očetje, ki so brez redne zaposlitve ali že dlje časa čakajo nanjo, so psihično izjemno obremenjeni. Čutijo namreč, da "jim je njihova vloga znotraj družine, če že ne odvezeta, pa vsaj okrnjena, in pogosto zaradi nastale situacije v družini in njenem gospodinjstvu izvajajo tudi nekatera dela in opravila, ki bi jih sicer opravljala mati" (Bezenšek v Zavrl 1999: 129). Glede na patriarhalno tradicijo v Bosni in že omenjeno dejstvo, da se od 'pravega' Bosanca pričakuje, da bo on tisti, ki bo omogočil svoji družini dobro življenje, je moške preganjal občutek sramu, manjvrednosti in ponižanja, čeprav so ta čustva pred drugimi skrbno skrivali. Kljub temu, da so v begunstvu pogosto občutili čustva strahu, jeze, negotovosti, žalosti in razočaranja, so jih mnogi moški navzven zanikali, saj predstavlja izražanje čustev odkrito priznavanje nemoči. Tega pa pred drugimi ne želijo in nočejo kazati. Kot že rečeno, od moških se v zahodnih kulturah pričakuje, da bodo izrazili svojo jezo, svoje impulze, zlasti strah, pa naj bi bili sposobni nadzorovati.

L. R. Brody (1997) pravi, da so nekatere spolne razlike v izražanju čustev kulturno določene. Različne kulture imajo različna pravila glede čustvenega izražanja, kot tudi različne spolne vloge (Matsumoto v Hutson-Comeaux in Kelly 2002: 9). Potemtakem, pravi Brody (v Hutson-Comeaux in Kelly 2002: 9), ima vsaka kultura drugačna pravila družbenega vrednotenja ženskega in moškega čustvenega izražanja. Tudi v BiH moški v skladu s kulturnimi pravili in pričakovanji ne izražajo določenih čustev, sramotno je na primer jokati. Tako se od Bosanca pričakuje, da obvladuje svojo ranljivost in da ima močan značaj, ki se ne pusti zaplesti v mrežo 'iracionalnih' čustev. V skladu s kulturno predstavo 'pravega' moškega, se je ta naučil nadzirati tista čustva, ki jih družba komajda tolerira, ali blažje rečeno, ne povezuje s 'pravim' moškim. Pri ženskah je obratno; njim je dovoljeno izraziti svojo bolečino, tudi z jokom. Program za proučevanje travmatskih posledic bosanskih beguncev na Inštitutu psihiatrije na Yaleu podaja zanimive ugotovitve na podlagi raziskovalnega dela z bosanskimi begunci v Združenih državah Amerike. Na primeru družine Hasan, s katero so se sestajali, med drugim ugotavljajo, da je mati in soproga, gospa Hasan, imela v prvem letu begunstva pogosto nočne more. Slike bombardiranja in bežanja pred granatami so prihajale vsako noč. Žalost in strah zaradi staršev in sorodnikov, ki so ostali v Bosni, je družina tolerirala samo njej. Je pač ženska in zato je lahko 'šibka' in 'krhka' (Weine in drugi 1997: 28).

5. OTROŠTVO V BEGUNSTVU

Zaradi vojnih dogajanj v BiH so domove zapuščale predvsem ženske z otroci, medtem ko so moški ostajali v domovini – na bojiščih ali da bi zaščitili dom in imetje. Kaotične okoliščine pred in med begunstvom so neredko povzročile ločitev družinskih članov, kar je bilo težko za begunce vseh starosti, zlasti za otroke. To je še posebej veljalo za tiste, ki so bili v takšnih kritičnih trenutkih otroštva brez ljubezni in podpore enega ali celo obeh staršev (Curtis v Snyder 2005: 614–615).

Doživetje vojne, zapuščanje domovine in begunstvo še posebej prizadenejo čustveni svet otrok, saj so otroci veliko bolj občutljivi kot odrasli. Otrok nima še tako razvitih pojmov kot odrasla oseba, njegov pogled na svet je drugačen in zato so tudi njegovi odzivi na neugodne okoliščine precej drugačni. A. Miller (1992) ugotavlja, da mora odrasla oseba računati z depresivnim razpoloženjem, če ob izgubi bližnjega ne sme doživeti žalosti, ampak skuša

nanjo pozabiti in jo potlačiti. Pravi tudi, da otrok – za razliko od odraslih – nima možnosti potlačiti negativna čustva, ker so otrokova čustva ponavadi zelo močna. Če otrok zakoplje dogodek globoko vase in poskuša nanj pozabiti, lahko čez nekaj let travma podzavestno pride na površje. Posledice so v tem primeru veliko hujše in uničujoče. Zato lahko rečemo, da je otrok zaradi intenzivnosti in silovitosti svojih čustev brez opore in empatije okolice veliko bolj ogrožen kot odrasli (glej Miller 1992: 81–82). “V čustveni stiski je otrok bolj ranljiv, odvisen, neboljjen. Tedaj so njegove potrebe po ljubezni, sprejetosti in varnosti povečane.” (Mikuš-Kos 1992: 14) Najbolj pomembni dejavniki po hudem udarcu pa so predvsem:

- družinsko okolje,
- podporna mreža v skupnosti,
- varovalni dejavniki in procesi v naravnem okolju (na primer šola),
- posledični in dodatni stresi ter prikrajšanosti,
- strokovna pomoč

(glej Mikuš-Kos in Slodnjak 2000: 15–16).

Že sama vojna je predstavljala travmatski dogodek, ki je ranil čustveni svet otroka, zato bi moral otrok po takšnem dogodku živeti v ugodnih življenjskih okoliščinah. Kot smo že pokazali, pa begunsko življenje tega praviloma ne zagotavlja. V begunstvu se otrok sooči z vrsto izzivov, na katere ni bil pripravljen. Pojavi, ki spremljajo begunstvo in negativno vplivajo na otroka begunca, so predvsem:

- zapuščanje doma in življenje v tujem okolju kot begunec,
- morebitna smrt osebe, ki je otroku bila blizu,
- ločitev od dragih oseb,
- tesnoba in napetost begunskega življenja,
- slabše bivalne razmere v begunstvu,
- otrokov dom je porušen ali v njem živijo neznani ljudje,
- v begunstvu se otrok manj kakovostno prehranjuje,
- možno je poslabšanje otrokovega zdravstvenega stanja in telesne odpornosti

(glej Mikuš-Kos 1992: 28).

Zaradi naštetega so otroci begunci prikrajšani za brezskrbno otroštvo. Otrok se v begunstvu sooči z ločitvijo od najbližjih, s strahom, z izgubo, s prisiljenim in nenadnim prilagajanjem na novo okolje ter praviloma slabšimi pogoji življenja. Zato lahko izpostavljenost travmatskim

situacijam povzroči pri otrocih psihološko stisko, kajti vojna in njene posledice so eden najmočnejših izvorov spremembe čustvenega sveta tako pri odraslih kot pri otrocih.

5.1. Soočenje otroka z begunstvom

Število raziskav glede psihološkega vpliva vojne na otroka se je v zadnjih letih izjemno povečalo. Učinek vojne so raziskovali predvsem z vidika soočanja in prilagajanja novi situaciji ter z vidika travmatičnega stresa, ki ga otrok ob tem doživlja. Izsledki raziskav večinoma poročajo o nočnih morah, motnjah v prehranjevanju, močenju postelje, izgubi zanimanja, vznemirjenosti, povečani razdražljivosti in preobčutljivosti (Rafman 2004: 470). S. Rafman ugotavlja, da vojna in njene posledice niso uničile samo otrokovega fizičnega, emocionalnega in družbenega sveta, ampak tudi njegov moralni svet. Otroci, ki so doživeli travmatično izkušnjo vojnih dogajanj, doživljajo namreč pogosto dileme povezane z dobrim in zlim, z zaupanjem in izdajo, z zaščito in agresijo (glej Rafman 2004: 467–471). To se je izrazilo tudi v multietnični BiH, kjer so prebivalci živeli v dobrih odnosih vse do oboroženih spopadov. Triindvajsetletna Minja, ena izmed mojih sogovornic, se sprašuje, kako naj otrok razume, da si je soseda, nekoč mamina prijateljica, v času, ko je njena družina bila v begunstvu, preprosto prisvojila nekaj stvari iz njihovega stanovanja. “Ko smo se po nekaj letih vrnili, smo jo obiskali, na mizi pa je bila naša skleda za sadje in na steni umetniška slika, ki sta jo moja starša dobila za darilo. Vsi smo bili tiho, vem pa, da se je moja mami v sebi zlomila. Bila sem jezna, prizadeta in razočarana.” Kot sovražniki in izdajalci so torej nastopili celo sosedi, s katerimi je družina prijateljevala, pri katerih so se otroci igrali in ljudje, ki jih je otrok doživljal kot svoje zaščitnike.

Otroci, ki so zaradi oboroženih spopadov morali zapustiti svoje domove, sošolce in pogosto enega izmed staršev ali celo oba, so doživeli hud stres. Ni zagotovila, da se z begom vse hudo konča, kar so potrdili tudi moji sogovorniki, nekdanji begunci. V begunstvu je namreč posameznik/-ica izpostavljen/-a psihosocialnim obremenitvam, kar ga/jo še dodatno psihično izčrpava (glej Mikuš-Kos 1993: 114). Že dejstvo vojne in bega negativno vpliva na otroka, v begunstvu pa je otrok še dodatno vsakodnevno izpostavljen negativnim situacijam, saj “gre za dolgotrajno delujoč splet” bolečih izkušenj (Mikuš-Kos in Slodnjak 2000: 7). Vsak novi pritisk pa predstavlja dodatni napor, ki lahko slabi otrokove psihične in telesne moči. Veriga

neugodnih dogajanj⁸ lahko močno prizadene otrokov psihosocialni razvoj in čustveni svet ter tako zaznamuje osebo za celo življenje. “Delovanje več neugodnih okoliščin ima znatno hujše psihosocialne posledice kot posamični škodljivi vplivi. Takoimenovani multipli stresi /.../ mnogo bolj ogrožajo otrokov psihosocialni razvoj kot posamični.” (Mikuš-Kos 1992: 23)

“Otroci begunci so posebno ranljiva skupina, ki je izjemno dovzetna za travme, zlasti vojno travmo /.../” (Mollica in drugi v Lustig in drugi 2004: 32). A. Ager (v Snyder in drugi 2005: 615) pravi, da lahko odziv otroka na takšno situacijo vključuje travmatske simptome, ki jih je povzročila nezmožnost, da v svoji glavi predelajo tak dogodek. Begunstvo je povzročilo tudi prekinitvev socializacije v družinah ter v institucijah, kot sta šola in cerkev. To lahko zmanjša otrokovo zmožnost, da strukturira svojo grenko izkušnjo in jo poveže v celoto. Starši begunci iz BiH so opazili pri svojih otrocih, da svojo stisko kažejo predvsem z večjo odvisnostjo od njih, s strahom, z motnjami spanja, s povečano agresivnostjo ali jokavostjo, z močenjem postelje, z žalostjo ali izgubo zanimanja za druženje s prijatelji (glej Mikuš-Kos 1992: 28). Pogosto otrok ne ve, kako bi izrazil svoje občutke in čustva, zato bolečino pokaže s spremenjenim obnašanjem.

“Socialni položaj otroka se v begunstvu zelo spremeni. Zapustili so svoj kraj, izgubili so dom, družinsko atmosfero, svoje sorodnike in sosede, šolo in prijatelje, kulturno klimo, v kateri so odrasli.” (Knaflič 1993: 41) V novem okolju so se otroci begunci iz BiH soočali s pritiski tudi pri akulturaciji (Mayadas in Segal v Snyder in drugi 2005: 618). “Istočasno s prebolevanjem žalosti zaradi zapuščanja ali izgube svojih najbližjih, se morajo otroci privajati tudi na novo okolje. Slednje je odvisno od otrokovega temperamenta. Otroci, ki so iznajdljivi, odprti in družabni, bodo mnogo lažje prenesli spremembo, medtem ko bo za druge neznano okolje predstavljalo dodaten stres.” (Knaflič 1993: 38) V takšnih situacijah so otroci pogosto razpeti na eni strani med prepričanji, navadami in vrednotami domače, in na drugi strani pričakovanji nove kulture. Pritisk, da se čim hitreje prilagodijo na pravila slednje, je lahko zelo močan in stresen. Otroci, ne razumejo, zakaj so morali oditi in zapustiti domače okolje, sošolce in prijatelje. “Nesposobnost razumevanja situacije, vzrokov za nenadno spremembo odnosov in nastop nasilja povzroča spoznavno zmedenost, ki povečuje tesnobo in občutek nemoči.” (Mikuš-Kos 1992: 33)

⁸ Otroci begunci so doživeli veliko emocionalno ranljivih situacij: strah pred policijo, bivanje v begunskem centru, leta podnajemniškega življenja, novi jezik, novo okolje, težave pri prilagajanju, družbeno etiketiranje in nesprejetost, brezposelnost staršev, materialno pomanjkanje itd.

5.1.2 Odziv otroka na begunstvo

Oboroženi konflikt nima enotnega emocionalnega in psihološkega učinka na otroke (glej Rafman 2004: 468). Otroci se med seboj razlikujejo, kajti vsak izmed njih ima svojo osebnost in svojo edinstveno situacijo, in potemtakem tudi svoj vzorec odzivanja na stisko, ki jo doživlja (glej Knaflič 1993: 41) "Izkušnje in raziskave kažejo, da obstajajo velike razlike v jakosti, trajanju in znakih stiske, ki jo kažejo otroci, izpostavljeni istemu ali enakemu neugodnemu dogodku. Te razlike so odvisne od lastnosti otroka in njegovega okolja." (Mikuš-Kos in Slodnjak 2000: 22) Kako in koliko doživetje begunstva prizadene emocionalni svet otroka, je odvisno od otrokovega temperamenta oziroma njegove občutljivosti, odpornosti in zmogljivosti obvladovanja stresnih okoliščin. Nekateri otroci so na primer zelo občutljivi, ranljivi ter psihično neodporni, in zato so že v navadnih okoliščinah pogosto žalostni. Drugi pa se hitro prilagodijo novim situacijam (glej Mikuš-Kos 1993: 49). Prizadetost sodoločajo tudi otrokove pretekle izkušnje, njegova zrelost in starost, življenjska situacija, kulturni dejavniki (glej Mikuš-Kos in Slodnjak 2000: 15). Omenjeni dejavniki vplivajo tudi na trajanje prizadetosti otroka oziroma posledic doživete travme. Nekateri otroci s časom popolnoma prebolijo travmatski dogodek, pri drugih pa traja čustvena stiska še mesece ali leta po doživetju takšnega dogodka. Nekateri otroci so odporni na neugodne vplive, tudi če situacija poruši njihovo notranje ravnovesje, se le-to kmalu ponovno vzpostavi, kajti "njihovo čustvovanje in psihosocialno delovanje nista dolgotrajno motena" (Mikuš-Kos in Slodnjak 2000: 15). Takšni otroci imajo večjo sposobnost obvladovanja težkih okoliščin, kar še ne pomeni, da so neugodna doživetja izbrisana iz njihovega spomina in da preživeto ne bo vplivalo na odnos do sveta in osebnostni razvoj.

Izpostavljenost otroka travmatskim situacijam ima lahko negativne posledice na otrokov nadaljnji družbeni in psihološki razvoj (glej Snyder in drugi 2005: 615). "Otroci so žalostni, prestrašeni, tesnobni, apatični, nezainteresirani, vase zaprti, samotarski." (Mikuš-Kos 1993b: 112) Travmatska stiska in bolečina otrok se kaže tudi z različnimi znamenji čustvovanja. Otroci imajo pogosto težave v zaupanju, v medosebnih odnosih, lahko imajo težave v razvoju ali so slabi v šoli, nekateri so depresivni (Downs in drugi v Snyder in drugi 2005: 615). Otrokovi psihični odzivi na neugodne okoliščine se tako kažejo na več načinov. Pri otrocih, ki so doživeli vojno in begunstvo, se lahko pojavljajo spodaj navedeni znaki emocionalne prizadetosti:

- depresivno razpoloženje: otrok je žalosten, nezainteresiran, včasih se izolira;
- tesnoba, preplašenost, strah;

- šoloobvezni otroci majo težave s koncentracijo, kar se kaže v slabih ocenah;
- postanejo neubogljivi, nesramni, včasih celo agresivni;
- stiska se odraža na telesnem zdravju kot glavobol, bolečina v trebuhu, motnja teka;
- motnje spanja in nočne more;
- nezaupanje v ljudi in razočaranje;
- napetost in nemir;
- nesamozavest

(glej Mikuš-Kos 1993: 49).

Vsi navedeni simptomi so lahko kratkotrajni in minejo dokaj hitro, že v nekaj mesecih po dogodku, lahko pa ostanejo v otrokovem spominu za vedno. Močne emocije, ki spremljajo dogodka, kot sta vojna in begunstvo, izčrpajo obrambno moč organizma in rušijo notranji mir. Stiska se kaže predvsem s tesnobo in preplašenostjo. Pogoste so vzgojne težave, neubogljivost, agresivnost. Na tem mestu je treba poudariti, da ni nujno, da se jeza izrazi navzven, pa tudi, če se, ni nujno, da se izrazi agresivno (glej Šadl 1999: 978). “Čeprav so nekatera čustva tesno povezana z določenimi oblikami obnašanja, pa samo čustvo ni istovetno z delovanjem oziroma /.../ obnašanjem, ki iz njega izhaja.” (Šadl 1999: 978) Z. Šadl poda primer napačnega istovetenja jeze z agresivnim obnašanjem, kajti jeza je samo eno od možnih čustev, ki je lahko vzrok za agresijo.

Nekateri otroci zaradi žalosti izgubijo zanimanje za stvari okoli sebe, ni jim do igre z vrstniki, so brezvoljni in se težko spravijo k učenju. Spremembe v obnašanju zaradi žalosti so lahko tudi take, da se otrok začne obnašati, kot da je nekaj let mlajši (glej Knaflič 1993: 41). Pri nekaterih se stiska kaže v pogostih nočnih morah, strahu pred temo, krčih v mišicah. Otrok ima lahko celo občutek krivde, ker je preživel (Austrian v Snyder in drugi 2005: 615). Zato so za njih izredno boleča vprašanja, zakaj so zapustili domovino in zbežali. Takšni trenutki so zelo neprijetni za otroka, saj še sam ne pozna odgovorov na vsa vprašanja. Lahko se počuti tudi manjvrednega, ker je bil njegov oče ali brat z njim, namesto na bojišču. Zato se neredko “pojavi občutek drugačnosti, osamljenosti, ločenosti, vse to zlasti v odnosu do oseb, ki niso doživele istega kot otrok.” (Mikuš-Kos 1992: 20)

Veliko otrok in mladostnikov izraža svojo stisko s telesnimi težavami. Takrat ima odziv na travmo podobo psihosomatskih motenj, kar kaže na povezanost osebnih duševnih stanj in telesnih manifestacij. Takšni otroci svoje psihične težave, travme, strese, občutke napetosti,

nezadovoljstva, strahove in tesnobo izražajo s telesnimi reakcijami. Zaradi emocionalne nezrelosti, pomanjkanja izkušenj ter odvisnosti od drugih, se pri otroku notranja napetost najpogosteje kaže v glavobolih, krčih, v motnjah spanja in prehranjevanja, bolečinah v želodcu ipd.

Mnogi otroci, ki so doživeli travmatsko izkušnjo kažejo spremembe v vedenju in čustvovanju. Velikokrat pa ne moremo na osnovi otrokovega obnašanja ugotoviti, kako se otrok počuti, kajti veliko otrok beguncev doživlja žalost in bolečino v tišini. Mogoče ne pokažejo svoje travme, jo pa nosijo globoko v sebi. V vsakodnevnem življenju morda delujejo normalno, ampak pogosto ob spominu na dom, sorodnike, prijatelje in šolo, postanejo žalostni. Mnenje o tem je v oddaji *Otroci, žrtve vojne*⁹ podala tudi sociologinja V. Bosanec: "Emocionalno so vsi otroci zelo ranjeni. V njihovi duši je bolečina, čeprav ni nujno, da to vsi otroci pokažejo. Telo lahko zaščitiš, duša pa je nekaj, kar se ne da obvarovati pred grozotami, ki jih prinaša vojna." Zaradi dogajanj, ki so nenadoma in na silo prekinila otroštvo tisočev bosanskih otrok, so mnogi ostali prikrajšani za brezskrbno odraščanje. Življenjska situacija je od otrok zahtevala odraslo zrelost in večjo samostojnost, ki drugače ni pričakovana za otroke te starosti. Ena izmed nastopajočih v oddaji, 27-letna Anita Kolarić pojasnjuje, kako je doživela vojno: "Do vojne sem bila otrok, nato pa se je moje otroštvo za vedno končalo, čeprav sem imela komaj štirinajst let." Na vprašanje novinarke, kako se je takrat počutila, Anita odgovori: "Izgubljeno. Razočarana sem bila v ljudi in svet, ki je dovolil, da se kaj takega sploh zgodi."

Kako bodo otroci doživljali begunsko situacijo, je v veliki meri odvisno od tega, ali so s starši ali brez njih, odvisno pa je tudi od obnašanja staršev in njihovega odziva na begunsko situacijo. V situacijah, kakršno je begunstvo, sta pomoč in podpora najbližjih izjemno pomembni, kajti prisotnost in razumevanje staršev olajšata otroku soočanje z novim načinom življenja. Starši lahko delujejo pomirjevalno, vendar pa lahko tudi stopnjujejo ali povzročijo otrokovo žalost, kajti otrok je občutljiv in dovzeten za čustveno stanje svojih staršev (glej Mikuš-Kos 1992: 11). Tako se bo njihova tesnoba prenesla tudi na otroka. Enak učinek ima obremenjujoče družinsko ozračje ter zaskrbljeni in žalostni obrazi staršev, ki so obremenjeni s skrbmi, kako bo jutri. V okoliščinah, ko so čustva žalosti in strahu nekaj pričakovanega,

⁹ Oddaja, ki je delo avtorice Suzane Hetrich, je bila predvajana na drugem programu hrvaške televizije 4. maja 2005. Otroci, ki so doživeli vojno, govorijo v oddaji o travmi in komentirajo desetminutni dokumentarni posnetek iz leta 1991, v katerem so nekoč tudi sami nastopili.

želijo starši zaščititi otroke, zato velikokrat prikrivajo čustva in svoja razmišljanja. Na zunaj sta sicer lahko nasmejana in brezskrbna, vendar otroci čutijo njuno jezo, žalost ali bolečino.

Marsikdaj staršem lastna čustvena prizadetost ne dopušča, da bi prisluhnili otrokovim emocionalnim potrebam, zato otrok doživlja dodatno čustveno prikrajšanost, kajti nahaja se v veliki stiski in so njegove čustvene potrebe še večje kot ponavadi (glej Mikuš-Kos in Slodnjak 2000: 25). "Pri mnogih odraslih, ki so sami prizadeti s travmatskim dogodkom, se lahko zaradi lastnih čustvenih stisk zmanjšata občutljivost in odzivnost za otrokove potrebe." (Mikuš-Kos in Slodnjak 2000: 16) Starši so lahko sami preveč prizadeti, in pogosto ne znajo prepoznati žalosti in strahu svojih otrok, nekateri pa zaradi lastne bolečine in obupa ne najdejo dovolj moči, da bi pomagali otrokom. Otrokovo čustveno prizadetost preprosto spregledajo ali je povezujejo z odraščanjem. V okolju, kjer se pogovori vrtijo predvsem okoli vojne, begunstva, finančne stiske in kjer vlada tesnobno razpoloženje matere in očeta, je otroku težko brezskrbno nadaljevati svoje otroštvo. Pri tem lahko veliko pomaga vključevanje otroka v šolo.

5.2 Pomen šole v begunstvu

Šola je za otroke, ki živijo v neugodnih okoliščinah ali so doživeli izgubo, poleg družine eden najpomembnejših virov psihosocialne zaščite in pomoči (glej Đonlić in Črnivec 2003: 21). Njena vloga je v času begunstva zelo velika, v takšni izredni situaciji morda celo pomembnejša kot v normalnih okoliščinah. "Šola je organizacija, ki normalizira življenje otrok v begunstvu." (Mikuš-Kos 1993: 46) Ne ponuja samo izobrazbe, ampak strukturira življenje otrok beguncev in predstavlja normalizacijo življenja ter tako vnaša optimizem in zaupanje v boljšo prihodnost. Nadaljevanje šolanja otroke intelektualno aktivira, zato razvijajo svoje umske sposobnosti ter ohranjajo delovne in učne navade (glej Knaflič 1993: 39).

Mnogi begunci in begunke, še posebej tisti v zbirnih centrih, so bili pasivizirani. Pestrost vsakdana pa je pomembna, saj poleg posameznikovega obnašanja vključuje tudi misli in čustva ter ga tako osvobaja napetosti. Aktivnost zmanjšuje občutek nemoči in daje življenju smisel, človeku pa občutek nadzora nad njim (glej Pregrad 1996: 109–110). A. Mikuš-Kos (1993a: 88) se strinja, da šolanje, vrtci, različne dejavnosti, možnost delati in zaslužiti pomagajo zmanjševati psihosocialno stisko beguncev in begunk. Različne prostočasne

aktivnosti in druge aktivnosti za otroke ter različne zaposlitvene in prostočasne aktivnosti za mladostnike in starše preprečujejo emocionalno stisko in pomagajo pri normalizaciji življenja.

“Izkušnje z otroki, ki so jih prizadele balkanske vojne, so ponovno opozorile na varovalno vlogo šole. Šola je posebno pomembna kot psihološka pomoč za begunce, ki so emocionalno teže prizadeti in travmatizirani. Otroke odpelje iz šotorov in sob, v katerih se govori samo o mrtvih, pogrešanih in porušeni hišah.” (Mikuš-Kos in Slodnjak 2000: 28) Otrokove misli so v razredu usmerjene drugam, in kar je še posebej pomembno, šola usmerja pogled naprej, saj se je treba pripraviti za naslednji šolski dan, napisati nalogo, ponoviti snov. Na ta način šola otroka mentalno in emocionalno aktivira (glej Mikuš-Kos 1993: 47). Pri otrocih beguncih iz BiH so mentalnohigienski delavci pričakovali več vedenjskih, čustvenih, socialnih, prilagoditvenih in učnih težav, kot jih je dejansko bilo. Vendar pa je šola imela izredno močan varovalni učinek, zato so znaki čustvenih reakcij na zastrašujoča doživetja izginili razmeroma hitro. “Naši otroci so preživeli vse grozote vojne, zdaj so obkroženi s starši, ki so duševno deprimirani, živijo v nepopolnih družinah, brez očetov in prijateljev. Šola jim ni potrebna samo zaradi znanja in izobraževanja, ampak zaradi normalnega otroštva.” (Mudrinić 1993: 11) Prekinitev normalnega življenja psihološko negativno vpliva na otroke, zato je šola izjemno pomembna za otrokovo psihično stanje, saj vsaj malo približa begunsko življenje normalnemu (glej Mikuš-Kos 1993: 46).

Pri otrocih beguncih se lahko pojavi občutek zapuščenosti, kajti mnogi so ostali brez staršev, izgubili so svoj dom, svoje stvari in imajo občutek, da so izgubili vse. V takšnih situacijah predstavlja šola vsaj približno nadomestilo za vse izgubljeno (glej Knaflič 1993: 39). Čustveno stanje otroka begunca, ki hodi v šolo, je zelo pomembno, ker otrokova čustva neposredno vplivajo na proces učenja. Motnje v mišljenju in koncentraciji pomenijo veliko težav za šoloobveznega otroka ter lahko znatno vplivajo na učinkovitost in uspeh šolskega dela. “Šola lahko travmatiziranemu otroku nudi veliko podpore. Z dodatnimi stresnimi doživetji, kot je šolski neuspeh, pa lahko stisko še stopnjuje in tako poslabša njegove zmogljivosti za okrevanje od travmatske izkušnje.” (Mikuš-Kos in Slodnjak 2000: 7) Mnogi zaradi stresnih dogodkov imajo težave pri učenju, predvsem so to težave s koncentracijo in pomnjenjem. Otroci, ki so bili v svojem mestu in domači šoli odličnjaki, imajo težave z novim jezikom, kar jih omejuje pri učenju. To je lahko uničujoče za njihovo samozavest, zlasti če vedo, da so sposobni dosegati boljše rezultate. Danes 28-letna Branka, ena izmed

mojih sogovornic, pripoveduje: “Na koncu osnovne šole sem dobila posebno priznanje za odličen uspeh v vseh osmih letih. Ampak to je bilo v Sarajevu. V Ljubljani sem vpisala gimnazijo, kjer pa sem bila kljub trdemu delu dobra. Počutila sem se neumno in manjvredno, bilo me je sram.”

Poleg tega, da so se otroci begunci in tudi njihovi starši oziroma skrbniki srečevali z vrsto težav, ki jih je prineslo begunstvo, so se tudi učitelji zavedali, da je delo z begunskimi otroci drugačno kot pa v normalnih okoliščinah. Novembra 1992 so nekateri učitelji iz begunskih šol v Sloveniji na vprašanje, s kakšnimi težavami se soočajo pri delu z begunskimi otroci, omenili:

- brezvoljnost, pomanjkanje samozavesti, prestrašenost,
- občutek sovražnosti in netolerance do druge narodnosti, nemotiviranost, občutek manjvrednosti, agresivnost,
- emocionalne težave, skrb za prihodnost,
- osamljenost, zaprtost vase, nezaupanje v ljudi

(glej Žerdin 1993: 104–105).

Najpogosteje so težave otrok beguncev posledica spremenjene strukture družine, spremenjenih vlog njenih članov in odnosov med njimi. Na osebni nivoju se pojavljajo težave z oblikovanjem identitete in neodvisnosti, na družinskem nivoju vplivajo na najstnika spremembe v družinski hierarhiji, morebitna smrt ali odsotnost starša, na družbenem nivoju pa se pojavi že omenjeno nezaupanje v vrednote in pravico. Povsem pričakovano je torej, da se težave, ki izhajajo iz begunske situacije, kažejo med drugim tudi v opravljanju šolskih obveznosti. Učitelji, ki poučujejo otroke, travmatizirane z vojnimi dogodki, pa lahko med prvimi opazijo spremembe v obnašanju otroka zaradi stresa, ki ga doživlja. Oni so tisti, ki se vsakodnevno srečujejo z otroki in tudi tisti, ki imajo posebno odgovornost pri delu z njimi. Imajo namreč možnost za spodbujanje razvoja otrok beguncev in za podporo tistim, ki potrebujejo zaradi čustvene prizadetosti še dodatno pomoč. Vendar pa moramo upoštevati, da so tudi mnogi učitelji (npr. v begunskih centrih po Sloveniji) izhajali iz vrst beguncev ter da je vojna vplivala tudi na njih. Bili so v emocionalni stiski – imeli so svoje lastne izgube in travme. Kljub temu so želeli s svojim delom vsaj delno normalizirati življenje otrok beguncev in omiliti dejstvo, da so daleč od doma in svojih šolskih torb.

6. REVIJA O BEGUNCIH ZA BEGUNCE

M. Brayne, nekdanji dopisnik za Reuters in BBC, meni, da bi novinarji morali imeti pri svojem obveščanju bolj psihološki pristop, kajti “bralce bolj pritegnejo novice o travmah kot pa navadno novinarsko poročanje” (Pupavac 2004: 158). Tudi novinarji, ki so pokrivali vojno v BiH, so pogosto uporabljali terapevtske termine in izraze, ki se nanašajo na travmo. Tako so dopisniki v svojih prispevkih pogosto pisali o ‘travmatizirani družbi’ in ‘travmatiziranem narodu’. Tudi v slovenskih medijih je bilo – predvsem v začetku prihoda beguncev in begunk iz BiH – pogosto zaslediti novinarske prispevke, v katerih se je kazala pretresenost nad dogajanjem. Mediji so dnevno poročali o prihodu beguncev in javnost je bila zaskrbljena ter je obsojala nasilje in agresijo. Vendar je začetno pretresenost kmalu zamenjalo pisanje, ki je opozarjalo le še na velik naval beguncev (glej Đonlić in Črnivec 2003: 29). Tako so v medijih prevladovali prispevki, v katerih so begunci bili predstavljeni predvsem kot problem (npr. poudarjanje ogroženosti reda in varnosti, zapiranje meja, kratenje pravice do dela, pisanje o nehvaležnosti beguncev ipd.).

Simonič (v Vrečer 1999: 70) ugotavlja, da so novinarji redko pisali o konkretnih življenjskih težavah beguncev in begunk. Pravi, da so predstavljali bolj širok pogled na begunce: prevladovale so izjave in mnenja stroke ter odgovornih v različnih organizacijah in ustanovah, ki so se ukvarjale z begunsko problematiko. Zato ne preseneča, da ni bilo prostora za obravnavo čustvenega sveta beguncev in begunk ter njihovo emocionalno travmo. Vprašanje je, ali bi bilo drugače, če bi novinarji imeli neposreden stik z begunci. Z neposrednim pogovorom bi se lahko novinarji seznanili s šokom, ki so ga ljudje doživeli ob begu iz domovine in z aktualnimi travmami v begunstvu. Tako bi dobili jasnejšo sliko tudi o njihovem čustvenem svetu, v prispevkih pa bi bil prisoten vidik humanitarnosti. Tako pa lahko rečemo, da je bil zanemarjen ‘mehki’ del begunske problematike. Zanimivo se mi zdi izpostaviti ugotovitve Meštovića (v Šadl 1998: 69) o izgubi globine emocionalnega odzivanja na medijske reprezentacije vojnih strahot na Balkanu. Pravi, da so ljudje v današnjem času postali ravnodušni ob vojnih tragedijah, ki jih spremljajo v medijih, ne občutijo nikakršne obveznosti in odgovornosti, kajti niso sposobni vživeti se v čustva drugih. V najboljšem primeru se javnost odziva s sočutjem do žrtev vojnega dogajanja ali pa občutijo strah, da se podobno zgodi tudi njim. Morda pa bi brezglobinsko emocionalnega izkustva omilili s prispevki, ki bi opozarjali na travmo, ki so jo begunci in begunke doživeli, na stresne

razmere v begunstvu, na težave, na njihova čustva in na to, da oni niso krivi, da so tu in ne doma. Pri poročanju o beguncih menim, da je treba prikazati tudi drugo plat. Ravno zato me zanima, ali so prispevki v reviji *Begunski časi*, “edinem tiskanem mediju v Sloveniji, v katerem so pisali o begunski problematiki”, posvetili pozornost tudi emocionalnemu vidiku begunske problematike (Internet 16).

6.1 Begunski časi

Glede na to, da je podnaslov revije *Revija o življenju beguncev v Sloveniji*, me je zanimalo, v kolikšni meri so bili prispevki resnično namenjeni beguncem in begunkam. Želela sem se prepričati, da so se prispevki v omenjeni reviji razlikovali od tistih v drugih tiskanih medijih (na primer v *Delu*¹⁰). Zanimalo me je torej, ali so prispevki v *Begunskih časih* pozitivno vplivali na begunce; ali je v njih izraženo razumevanje stiske, v kateri so se znašli in jih tako opogumili, da ne izgubijo upanja; ali so se dotikali (posredno ali neposredno) emocionalne plati begunstva v smislu vsebine objavljenih prispevkov; koliko so besedila bila koristna pa tudi razbremenjujoča za begunce in begunke.

Revija se je najprej imenovala *Časopis za begunce, tujce in prosilce azila ‘Izbjeegličko vrijeme’*. Iz tega obdobja sta dostopni avgustovska številka iz leta 1999 in januarska iz leta 2000. Kljub temu, da je časopis takrat obstajal v zelo okrnjeni obliki (nekaj dvobarvnih fotografij in krajših prispevkov), je že bil nakazan namen časopisa – biti mesto, kjer bodo lahko begunci, tujci in prosilci azila, podajali svoja mnenja, ideje, predloge in kritike. Poleg pregleda aktualnih dogajanj in koristnih informacij (npr. na koga se begunci lahko obrnejo glede humanitarne pomoči), so v časopisu objavljeni tudi članki o travmah otrok beguncev, o vlogi, ki jo imajo učitelji v begunskih šolah, o možnosti obiska kulturnih predstav itd. Še posebej se mi zdijo pomembne reportaže o obisku begunskih centrov. Avtorica prispevka namreč z občutkom opisuje življenje beguncev, piše o otrocih, ki so v begunstvu naredili svoje prve korake, o materi, ki je izgubila sina, o tem, da jih ni sram, da nimajo dovolj, o veselju, ko dobijo paket od Rdečega križa. Časopis je torej pisal o beguncih za begunce – ne samo v smislu informiranja, ampak tudi poskusa povedati beguncem, da niso sami in da razumejo njihovo tragedijo.

¹⁰ Tako na primer Simonič (v Vrečer 1999: 65) v okviru analize odziva dnevnika *Delo* na prihod beguncev iz BiH navaja nekaj naslovov v povezavi s problematiko: *Humanistično navdihnjeni norci* (novinar s tem misli na Slovence), *Čigavi so begunci*, *Beguncev je v resnici še več*, *Italijo je strah beguncev* itd.

Novembra 2002 je časopis izšel v prenovljeni obliki – kot revija. V okviru Slovenske filantropije je revija dobila novo barvno podobo, postala je bolj slikovita, z barvnimi fotografijami pa vizualno bolj privlačna. Poleg uvodnika so stalne rubrike v reviji bile predvsem *Aktualno*, *Naš pogovor*, *Prostovoljstvo*, *Novice in Pomembni naslovi*. Uvodniki so nagovarjali bralce in bralke z zgodbo, ki je povezana z begunstvom, prebežništvom, z drugačnostjo. Ti so bili napisani z iskrenim razumevanjem begunske stiske. Urša Kobal (2002: 2), takratna izvršna urednica, s katero sem se tudi srečala, v enem izmed svojih uvodnikov opiše, kako jo je pri prvem srečanju z begunci “stisnilo pri srcu” in da jo je takrat predvsem zanimalo “kaj jih teži in česa se veselijo”. V drugem pa bralcem in bralkam zaupa, kako srečna je bila, ko so za begunce in begunke pripravili vožnjo s splavom po Ljubljani: “V mojem srce bodo za vedno ostali tisti srečni obrazi otrok iz nastanitvenih centrov, ki so z velikim pričakovanjem čakali na splav /.../” (Kobal 2003: 3).

Zlasti na prvih straneh so se prispevki dotikali aktualne teme s področja begunstva. Tako so razumljivo pojasnjevali spremembe, ki jih je prinesla novela Zakona o začasnem zatočišču, nakazali so pot do zaposlitve, pisali so o integraciji, ambulantni in posvetovalnici za osebe brez zdravstvenega zavarovanja, o svetovnem dnevu beguncev ipd. V rubriki *Aktualno* so pisali o težavah, povezanih z življenjem beguncev v Sloveniji, večkrat pa so za rubriko pisali tudi strokovnjaki na tem področju. Informacije so bile koristne in uporabne za begunce in begunke, saj mnogi niso vedeli, na koga naj se obrnejo. Ti prispevki pa niso bili zgolj informativnega značaja, pač pa so bili tudi odkrit odraz razumevanja begunske stiske. M. Vaupotič (2003: 4–5), eden izmed gostujočih avtorjev, tako pravi: “Menim, da je v Sloveniji premalo aktivnosti nevladnega dela v podporo in pomoč beguncem in da se le te prevečkrat usmerjajo v konflikte z državo /.../ in premalo v konkretne oblike pomoči posameznikom.” Mnenje istega avtorja je tudi: “Nujno je razumeti, da begunci niso tisti, ki kogar koli ogrožajo, temveč da so prav oni sami ogroženi ter potrebujejo zaščito in pomoč”.

Pomembna obvestila so begunci in begunke izvedeli tudi v rubriki *Novice*. Ta jih je seznanjala z novicami glede študija, brezplačnega tečaja slovenščine, nadomestila za delovne zvezke, pisali so o zanimivih dogodkih, o razstavah, ki se jih lahko begunci brezplačno udeležijo, objavili so tudi oglas za zaposlitev. V reviji, še posebej pa v rubriki *Naš pogovor*, so bile predstavljene osebe, ki so bile dejavne na področju begunstva, intervjuji z njimi pa so bili več kot samo koristen vir informacij za begunsko populacijo. V intervjujih je bilo namreč izpostavljeno razumevanje travme, ki so jo begunci in begunke doživeli. “Ne moremo si

misлити, kako je, če moraš bežati in nimaš časa niti pobrati osebnih dokumentov. /.../ Njihov položaj je bil nekaj najbolj groznega. Človek ima svoje dostojanstvo /.../, čez noč pa postane nič, eden med tisoči, /.../, brez svojih dragih in bližnjih.” (Bukovec 2003: 8) Veliko prispevkov v reviji je jasno izražalo razumevanje do begunske stiske. Tako so begunci in begunke na primer brali, da za nastali položaj niso sami krivi, da nočejo nobenih privilegijev, ampak samo spet svoje normalno življenje – tako, kakršno so imeli, preden so zbežali. Spoznanje, da te nekdo razume in čuti tvojo stisko, v takšnih situacijah pomeni ogromno. Kljub temu, da oseba ve, da ni edina, ki je v enem dnevu izgubila popolnoma vse, za kar je garala v življenju, je verjetno lažje, ko vidi, da mnogi delijo isto usodo. Takrat ljudje obupno potrebujejo nekoga, ki jim bo prisluhnil in jih razumel. Namen revije je bil prav to: dati občutek, da begunci niso sami v tragediji, dati vedeti, da niso samo problem, ki ga je treba rešiti ter da razumejo, da niso sami krivi za nastali položaj. V reviji so obveščali begunce tudi o kulturnih prireditvah, predavanjih, izobraževanju, ustvarjalnih delavnicah – o aktivnostih, katerih so se lahko tudi sami udeležili. Mnoge begunce, s katerimi sem se pogovarjala, je pisanje o tem, spodbudilo, da so obiskali takšne dejavnosti. Na ta način so razbili enoličnost begunskega vsakdana, razbremenili svoje misli, širili svoj socialni krog in se počutili bolj dejavni. Starši mlajših beguncev so dobili informacije o športnih dejavnostih, izmenjavah in taborih za otroke begunce. V reviji so poudarjali, da je namen tabora, da otroci preživljajo svoj prosti čas kakovostno, dejavno in ustvarjalno, prek tega pa doživijo veliko pozitivnih izkušenj, na katerih lahko gradijo pozitivno samopodobo. Poleg tega, da otroci begunci skozi ustvarjalne dejavnosti krepijo socialne veščine in samozavest, se na ta način učijo obvladovati tudi stres in negativna čustva.

V reviji so poleg strokovnjakov spregovorili tudi sami begunci in begunke. Revija je želela predstaviti begunce kot pogumne ljudi, ki so si upali podati v neznanu in začeti znova sredi tuje kulture. O svojih občutkih je v reviji spregovoril tudi nekdanji begunec Ahmed, ki se je po koncu vojne odločil vrniti v Sarajevo: “Zlagal bi se, če bi rekel, da se nisem bal odziva prijateljev in znancev /.../” (Ahmed 2004: 6). Tudi v anketah so begunci in begunke spregovorili o svojih izkušnjah in občutkih, predstavili so svoje mnenje glede integracije in vključevanja v slovensko družbo. Na podlagi pregledanih števil, je razvidno, da je uredništvo revije iskalo načine osebnega povezovanja z begunci. Želeli so jih spodbuditi, da sodelujejo pri nastajanju novih števil: da jim zaupajo svoje življenjske zgodbe, da pišejo, kaj jih veseli, kakšne načrte imajo, da jim pošiljajo svoje predloge in mnenja. Verjamem, da so se mnogi bralci oz. begunci in begunke videli v osebnih izpovedih tistih beguncev, ki so na

straneh revije povedali svojo zgodbo. Rubrika *Zgodbe iz življenja* je tako v eni izmed številčk predstavila starejšo novomeško begunko, ki se je leta 2003 končno vrnila v Bosno. Muhiba je leta 1992 z eno samo torbo pribežala v Slovenijo. “Njen dom je porušen, denarja nima, pa vendar so se ji ob odhodu svetile oči”, zapiše avtorica članka T. Cigler (2003: 13). Poleg besedila je tudi njena fotografija in majhna črna torbica: “Imam jo za spomin. V njej sem prinesla vse, kar nama je z možem takrat v naglici uspelo zgrabiti – nekaj obleke, kos kruha in namaz.”

Prispevki so bili napisani ganljivo, zlasti ko so bili glavni akterji otroci begunci. Slađana je bila stara 16 let, ko je zbežala v Slovenijo: “Še zadnjič sem se ozrla na hišo, z mislijo, da bom kmalu nazaj v svoji sobi, med svojimi knjigami in v svoji postelji. Niti slutila nisem, da se to nikoli več ne bo zgodilo. /.../ Na poti v Slovenijo je bilo veliko ovir. /.../ Naslednje mesece sem preživela povsem pasivno. Bila sem sama, z mislimi na dom in brata, ki je bil v vojski. /.../ Komaj sem čakala na prvi šolski dan, čeprav me je bilo strah. Moj strah je bil upravičen. Zato sem se še bolj zaprla vase. /.../ V četrtem letniku sem končno postala del razreda. Takrat me je doletela depresija. Vse, kar se je prej nabiralo v moji glavi, je zdaj eksplodiralo. Zaradi zdravljenja sem morala prekiniti šolanje. /.../” (Slađana 2003: 7).

Po natančnem pregledu prispevkov lahko rečem, da so Begunski časi zagotovo primer dobre prakse: predstavljali so komunikacijo z bosanskimi begunci v Sloveniji v času njihovega bivanja. Tako je bila revija tudi vez med begunci in njihovo kulturo. V informativnem smislu pa je revija bila most med begunci in organizacijami, ki so se ukvarjale z begunsko problematiko. Prispevki v reviji so obveščali o zadevah, ki so bile izjemno koristne in uporabne za begunsko populacijo v Sloveniji. Uredništvo revije je na ta način želelo olajšati njihove težave in jim pomagati na poti k boljšemu življenju. Predvsem pa sem se prepričala, da so prispevki izražali razumevanje begunske tragedije in stiske, v kateri so se ti ljudje znašli. V situacijah, kakršno je begunstvo, to veliko pomeni – zavedanje, da nekdo razume tvoj položaj in to, da nisi zgolj problem za družbo. Prispevki so očitno napisani z občutkom, zato se zdi, da so imeli avtorji besedil neposreden stik z begunsko populacijo. Zato lahko na podlagi pregledanih številčk rečem, da je revija pokrivala tudi čustveno plat begunskega življenja, kar je očitno zlasti pri intervjujih in življenjskih zgodbah beguncev. Slednje so nedvomno pozitivno vplivale na ostale begunce, ki so brali revijo, kajti že občutek, da nisi sam, da človeku upanje in voljo za naprej.

Zadnja številka revije Begunski časi je izšla julija 2004, kajti Slovenski filantropiji, izdajatelju, ni uspelo pridobiti zadostnih finančnih sredstev za njen obstoj.

6.1.2 Slovenska filantropija

Slovenska filantropija – združenje za promocijo prostovoljstva je nevladna organizacija, ki je bila ustanovljena leta 1992 z namenom, da spodbuja in širi različne oblike človekoljubnega delovanja. Osnovno poslanstvo Slovenske filantropije je spodbujanje in širjenje prostovoljstva in drugih dobrodelnih in solidarnostnih dejavnosti na socialnem področju. Pri delu sodelujejo z institucijami, s službami in posamezniki, ki delujejo na področju integracije beguncev. Kot programski enoti delujeta v sklopu Slovenske filantropije še Center za promocijo zdravja in Center za psihosocialno pomoč beguncem. Slednji je bil ustanovljen leta 1994 kot odziv na takratno situacijo na področju nekdanje Jugoslavije in z namenom, da izvaja različne aktivnosti – predvsem program psihosocialne pomoči – za begunce iz Hrvaške, BiH in kasneje s Kosova.

V okviru Centra za psihosocialno pomoč beguncem so potekale različne aktivnosti, namenjene beguncem in begunkam:

- pomoč pri integraciji beguncev (tečajji slovenskega jezika, iskanje stanovanj, pomoč pri iskanju zaposlitve in urejanju dokumentacije, zavarovanje, svetovanje in psihosocialna pomoč, obiskovanje beguncev v nastanitvenih centrih in v privatnih namestitvah),
- izdajanje informacijskih, promocijskih in strokovnih gradiv,
- organizacija srečanj z mednarodno udeležbo o begunski problematiki,
- obveščanje javnosti o položaju beguncev in prosilcev azila v Sloveniji (Internet 7).

Poleg tega so aktivnosti zajemale podpiranje in organiziranje izobraževanja beguncev, organiziranje in vodenje skupin za samopomoč, vključevanje prostovoljcev za pomoč beguncem. Izvajali so različna strokovna usposabljanja za begunske učitelje, prostovoljce ter zdravstvene delavce, učno pomoč begunskim otrokom ter občasno denarno pomoč šolarjem.

7. SKLEP

Vojna je eden najbolj travmatičnih dogodkov v življenju posameznika/-ice in tudi eden najmočnejših izvorov spremembe čustvenega sveta. Tudi štiriletna vojna v BiH je prinesla veliko gorja: poboje, mučenja, množična izseljevanja ter vrsto trpljenj in travm – tudi v podobi begunstva, ki je usodno zaznamovalo življenje številnih ljudi. Begunci in begunke so fizično morda ubežali vojnemu peklu, vendar pa niso uspeli ubežati travmi begunstva. Ta je mnogim zadala emocionalno bolečino, ki bo mnoge spremljala celo življenje. Begunstvo je travmatska izkušnja, ki emocionalno rani osebo. Zato ne preseneča mnenje Sarajevčanke, ki je vojno preživela v Bosni: »Mi, ki smo ostali, smo bili fizično ogroženi – spopadali smo se z lakoto, revščino, nismo imeli osnovnih higienskih pogojev. Begunci pa so duševno ranjeni in jaz se nikoli ne bi zamenjala z njimi. Prepričana sem, da tudi večina ljudi iz Sarajeva ne bi bila na njihovem mestu.« (BČ let. 7, št. 1, 6)

Begunstvo predstavlja stresen preobrat v življenju posameznika/-ice – oseba se nenadoma sooči z izgubo domačega fizičnega in socialnega okolja, ločitvijo od najbližjih, z nenadnim prilagajanjem na novo okolje, s slabšimi pogoji življenja. Potrditev hipoteze, da se posamezniki in posameznice v begunstvu srečujejo s številnimi stresnimi situacijami, negativnimi čustvi in občutki ter številnimi težavami, ki lahko predstavljajo travmatično izkušnjo za čustveni svet beguncev in begunk, ni presenetljiva. Že sam beg je emocionalni šok, kajti pustiti za seboj dom, sorodnike, službo in vse, kar si celo življenje ustvarjal, močno prizadene čustveni svet posameznika/-ice. Pred odhodom v negotovost so jih prevevali dvomi in vprašanja, a vendar so bili srečni, da bodo vsaj na varnem. Vendar pa se travma zapuščanja domovine ne konča s prihodom v okolje, ki nudi telesno varnost. Življenje v begunstvu in stresne situacije, ki so neizogibni del begunskega vsakdana, še dodatno obremenjujejo osebo. “Ni dvoma, da je pregnanstvo težko breme. Človeku izpuli korenine, ki so ga dotlej pripenjale na domače okolje. Pogosto pomeni tudi ponižujočo odvisnost od ljudi v povsem drugem kulturnem okolju, kamor se begunci zatečejo po pomoč in zavetje /.../. Neredko jih v novi deželi čaka obilica težav z uvajanjem v novo kulturo, z učenjem jezika, navad in tradicije novega okolja. Čakajo jih ljudje, ki jih pogosto ne razumejo, premalo so občutljivi za njihove stiske, niso strpni, zapostavljajo jih.” (Ule 2003: 4)

Na podlagi sodobnih raziskav in pogovorov z nekdanjimi begunci, lahko rečemo, da obdobje begunstva in težave, skozi katere begunci gredo, dejansko prinesejo čustvene spremembe. V begunstvu posameznik/-ica doživlja nepravilnost in ponižanje, zato so žalostni, zmedeni in razočarani. Nimajo svojih materialnih niti socialnih atributov, na katerih se med drugim gradi samopodoba. Del njihove samopodobe postane begunstvo. Negativna emocionalna stanja pa neredko povzročijo spremembe v organizmu in v funkcijah posameznih organov. Telesne spremembe, ki se pojavljajo pri doživljanju negativnih čustev, povzročijo obolenja, zlasti če so čustvene obremenitve dolgotrajne in neprijetne. Še enkrat naj spomnimo, da so begunci in begunke iz BiH v Sloveniji imeli status začasnih beguncev desetletje in več. Življenje v begunstvu se je vleklo iz meseca v mesec, iz leta v leto in tako brez vidnega konca, kar je bilo pogubno za identiteto posameznika.

Eden izmed ciljev naloge je bil ugotoviti, kako je begunstvo vplivalo na najmlajše – na otroke begunce. Voja je grobo prekinila brezskrbno otroštvo bosanskih otrok. Morali so zapustiti svoj dom, sošolce, prijatelje in igro, pogosto pa tudi enega izmed staršev ali celo oba. Brez opozorila ali priprav so se znašli v drugi kulturi, med neznanimi obrazi, ki govorijo nerazumljiv jezik. Zaradi neprijetnih in včasih zastrašujočih situacij v begunstvu so mnogi otroci doživeli močan stres. Otroški pogled na svet se razlikuje od odraslega, zato je tudi emocionalno odzivanje drugačno. Travmatske situacije na begu in nato v času begunstva močno prizadenejo čustveni svet otroka – njegovo otroštvo ne zaznamujejo zgolj kratkoročno, ampak lahko pustijo pečat za celo življenje.

“Ko se srečujem z begunci, me zmeraj znova preseneti, da tako različno vidijo svet, čeprav so vsi prestali podobno, hudo izkušnjo pregona /.../. Nekateri vidijo svet ves črn, poln razočaranj, stisk in težav, drugi spet gledajo nanj z radostjo.” (Kobal 2003: 2) Odziv na travmatski dogodek je edinstven, pri vsaki osebi drugačen. Uvodoma pa smo predpostavili, da tudi med žensko (begunko) in moškim (beguncem) obstajajo razlike v čustvenem odzivanju na travmo begunstva. Skladno s tem je namen naloge bil preveriti tezo, da obstajajo v begunstvu razlike med begunkami in begunci glede čustvovanja. Vendar ne v smislu razlik v doživljanju emocij ali njihovi intenziteti ampak v smislu emocionalnega odzivanja in izražanja v emocionalno kriznih situacijah, kar begunstvo zagotovo je. Ugotovili smo, da med spoloma ni razlik v čustvenem doživljanju in da čustvujemo ne glede na spol, vendar pa se v primerjavi z žensko, moški drugače emocionalno odziva na obremenilne situacije, s katerimi se srečuje v begunstvu. Kot smo pokazali, pri tem gre za močan vpliv tradicionalnih in

družbeno-kulturnih pričakovanj, ki določajo emocionalno izražanje in ravnanje s čustvi. Tudi v begunstvu se srečujemo z neenakim – tradicionalno pogojenim – emocionalnim izražanjem. Različno izražanje čustev in odzivanje nanje se razlikuje pri moških in ženskah zaradi procesov socializacije in predvsem zaradi družbeno-kulturnih pričakovanj. Moški in ženske se tako že v zelo zgodnjih letih naučijo, kakšen je primeren način izražanja čustev – ženske se uči odkritega in intenzivnega izražanja emocij, medtem ko se moški naučijo svoja čustva zatirati ali vsaj skrivati.

Izključno na podlagi sodobnih raziskav, pogovorov z ljudmi, ki za seboj imajo izkušnjo begunstva ter na podlagi lastnih zaznav (in opazovanj z udeležbo), lahko rečem, da so se moški težje prilagodili na begunsko življenje in sprejeli izgubo družbenega statusa. Za moške je že dejstvo zapuščenja domovine ponižujoča izkušnja (češ zakaj niso ostali in branili domovino), poslabšanje oziroma izguba družbenega položaja v begunstvu pa pri moških še dodatno povzroči izgubo samozavesti in samozaupanja. Za moškega predstavljata čakanje na pomoč in odvisnost od drugih sramoto in poraz, kajti moški težje priznajo nemoč. Namen naloge ni bil posploševati, ampak zgolj pokazati, da so zaradi travmatske izkušnje begunstva, tudi moški doživljali potrto, negotovost, žalost in razočaranje, ampak so ta čustva praviloma skrivali ali vsaj zanikali. Tudi oni so se soočali z občutkom manjvrednosti in ponižanja, nemoči in brezkoristnosti, ampak tega niso želeli kazati navzven. Odprto izražanje čustev – kljub svobodi, ki jo je prinesla visoko moderna družba na področju čustvovanja – še vedno velja za znak pomanjkljive moškosti.

Diplomska naloga je le droben del problematike, ki se tiče begunstva. Med pisanjem se je odprlo nekaj vprašanj, ki so lahko predmet novih raziskav. Tematika je vsekakor večplastna in spodbuja premišljevanje o naših čustvenih stanjih, zlasti v kriznih trenutkih. Še posebej je zanimivo razmerje med družbenim spolom in emocionalnim izražanjem v travmatskih in stresnih življenjskih okoliščinah.

Naj zaključim, da je vendarle za vse begunce in begunke sleherni dan, ki ga preživijo v izgnanstvu ali na begu – dan preveč.

8. SEZNAM LITERATURE

SAMOSTOJNE PUBLIKACIJE

- Ajduković, Dean (1993): *Psihološke dimenzije progonstva*. Zagreb: NIP Alinea.
- Arambašić, Lidija (1996): V Jasenka Pregrad (ur.): *Stres, trauma, oporavak: udžbenik programa »Osnove psihosocijalne traume i oporavka«*, 93–102. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
- Batič, Dana (1993): Zbirni centri. V Jadranka Vouk-Železnik (ur.): *Begunci v Sloveniji: zbornik razprav, Bled 4.-6. 11. 1992*, 66–68. Ljubljana: Ministrstvo za delo, družino in socialno varstvo Republike Slovenije.
- Bučar, Bojko, Milan Brglez, Monika Kalin Golob in Zlatko Šabič (2000): *Navodila za pisanje: seminarske naloge in diplomska dela*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Doupona M. Horvat, Jef Verschueren in Igor Ž. Žagar (2001): *Retorika begunske problematike v Sloveniji: pragmatika legitimizacije*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Đonlić, Hazemina in Vesna Črnivec (2003): *Deset let samote: Izkušnje bosansko-hercegovskih begunk in beguncev v Sloveniji*. Ljubljana: Društvo Kulturni vikend.
- Fischer, Agneta H. (2000): *Gender and emotion: social psychological perspectives*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Hunt, Swanee (2001): *Ovo nije bio naš rat: Bosanke obnavljaju mir*. Sarajevo: Biblioteka Dani.
- Knaflič, Livija (1993): Psihološki problemi koji se mogu očekivati u toku školovanja djece prognanika. V Mira Topić (ur.): *Rat, škola i dijete*, 38–42. Ljubljana: Svetovalni center za otroke, mladostnike in starše.
- Kompare, Alenka, Mihaela Stražišar, Irena Dogša, Tomaž Vec, Norbert Jaušovec in Janina Curk (2004): *Psihologija: spoznanja in dileme*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Lindsey-Curtet, Charlotte (2001): Women facing war: ICRC study on the impact of armed conflict on women. Geneva: *International Committee of the Red Cross*.
- Lipovec, Bojan (1999): Begunska politika v Sloveniji. V Natalija Vrečer (ur.): *Vsakdanje življenje beguncev in begunk v Sloveniji*, 30–46. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Mehić, Eldina (2000): *SOS LINE: working with pastwar traumas*. Sarajevo: Biser International.
- Meštrović, Stjepan G. (1997): *Postemotional society*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Mikuš-Kos, Anica (1992): Reakcije otrok na stresne okoliščine. V Anica Mikuš-Kos, N. Končnik Goršič in drugi (ur.): *Otroci in vojna*, 9–16. Murska Sobota: Pomurska založba.

- Mikuš-Kos, Anica (1992): Psihične reakcije na izjemno stresne dogodke. V Anica Mikuš-Kos, N. Končnik Goršič in drugi (ur.): *Otroci in vojna*, 17–27. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Mikuš-Kos, Anica (1992): Otrok in vojna. V Anica Mikuš-Kos, N. Končnik Goršič in drugi (ur.): *Otroci in vojna*, 28–35. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Mikuš-Kos, Anica (1993): Škola kao psihološka zaštita djece. V Mira Topić (ur.) *Rat, škola i dijete*, 44–62. Ljubljana: Svetovalni center za otroke, mladostnike in starše.
- Mikuš-Kos, Anica (1993a): Psihosocialne težave beguncev in vloga svetovalnih služb. V Jadranka Vouk-Železnik (ur.) *Begunci v Sloveniji: zbornik razprav, Bled 4.-6. 11. 1992*, 87–97. Ljubljana: Ministrstvo za delo, družino in socialno varstvo Republike Slovenije.
- Mikuš-Kos, Anica (1993b): Stiske otrok beguncev in možnosti psihosocialne pomoči. V Jadranka Vouk-Železnik (ur.) *Begunci v Sloveniji: zbornik razprav, Bled 4.-6. 11. 1992*, 111–124. Ljubljana: Ministrstvo za delo, družino in socialno varstvo Republike Slovenije.
- Mikuš-Kos, Anica in Sonja Gole Ašanin (1998): Psihosocialna pomoč beguncem v Sloveniji. V Anica Mikuš-Kos in Milan Pagon (ur.) *Begunci v Sloveniji: pregled dosedanjih aktivnosti*, 65–72. Ljubljana: Visoka policijsko-varnostna šola.
- Mikuš-Kos, Anica in Vera Slodnjak (2000): *Nesreče, travmatski dogodki in šola: pomoč v stiski*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Miller, Alice (1992): *Drama je biti otrok in iskanje resnice o sebi*. Ljubljana: Tangram.
- Mudrinić, Jasminka (1993): Življenje v Sloveniji v očeh beguncev. V Jadranka Vouk-Železnik (ur.): *Begunci v Sloveniji: zbornik razprav, Bled 4.-6. 11. 1992*, 9–13. Ljubljana: Ministrstvo za delo, družino in socialno varstvo Republike Slovenije.
- Musek, Janek in Vid Pečjak (1997): *Psihologija*. Ljubljana: Educy.
- Nikolić, Staniša (1996): *Svijet dječje psihe*. Zagreb: Prosvjeta.
- Peterschik, Azra (2000): *Relevantne terapijske metode u detraumatizaciji migranata*. Sarajevo: Filozofski fakultet Sarajevo.
- Popović, Ranko (1975): *Uvod u vojnu psihologiju*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Pregrad, Jasenka (1996): *Osnove psihosocijalne traume i oporavka*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
- Reybet-Deget, Francois (1998): Refugee in the world/international community response to refugee problem. V Jadranka Vouk-Železnik (ur.): *Begunci v Sloveniji: zbornik razprav, Bled 4.-6. 11. 1992*, 26–38. Ljubljana: Ministrstvo za delo, družino in socialno varstvo Republike Slovenije.
- Samec, Tatjana in Vera Slodnjak (2001): *Psihične travme v otroštvu in adolescenci*. Ljubljana: Kolaborativni center Svetovne zdravstvene organizacije za duševno zdravje otrok pri Svetovalnem centru za otroke, mladostnike in starše: Inštitut za psihologijo osebnosti.

- Simonič, Peter (1999): Begunci, begunke – papirnata zgodba. V Natalija Vrečer (ur.): *Vsakdanje življenje beguncev in begunk v Sloveniji*, 47–74. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Slokar, Milica (1998): Organizacija namestitve in oskrbe beguncev iz Hrvaške in Bosne in Hercegovine v letih 1991-1992. V Milan Pagon in Anica Mikuš-Kos (ur.): *Begunci v Sloveniji: pregled dosedanjih aktivnosti*, 5–13. Ljubljana: Visoka policijsko-varnostna šola.
- *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1997). Elektronska izdaja. SAZU in ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik. Ljubljana: DZS.
- Šadl, Zdenka (1999a): *Usoda čustev v zahodni civilizaciji*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Španjić, Silva (2000): *Izbjeglička trauma i njene dugoročne konsekvence*. Sarajevo: Filozofski fakultet Sarajevo.
- UNHCR (2002): *Konvencija o statusu beguncev iz leta 1951: vprašanja in odgovori*. Ljubljana: UNHCR.
- UNHCR (2002): *Moč, pogum, upanje, spoštovanje*. Ljubljana: UNHCR.
- Vodušek, Vladimir (1996): *Tretja balkanska vojna: dosje 1989-1996*. Ljubljana: Slon.
- Vrečer, Natalija (1999): *Vsakdanje življenje beguncev in begunk v Sloveniji*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Zalokar, Jurij (1994): *Psychological and psychopathological problems of immigrants and refugees*. Radovljica: Didakta.
- Zavrl, Nataša (1999): *Očetovanje in otroštvo*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Žerdin, Tereza (1993): Čitanje i pisanje kao vještina. V Mira Topić (ur.): *Rat, škola i dijete*, 66–112. Ljubljana: Svetovalni center za otroke, mladostnike in starše.

ČLANKI V REVIJAH

- Boyd, Monica (1999): Gender, refugee status and permanent settlement. *Gender Issues* 17(1), 5–25.
- Bukovec, Branka (2003): Imenujejo jo Branka. *Begunski časi* 6(1), 8–9.
- Cigler, Tina (2003): Otišla je zadnja novomeška begunka. *Begunski časi* 6(5), 13.
- Franz, Barbara (2003): Bosnian refugee women in (re)settlement: Gender relations and social mobility. *Feminist Review* 73(1), 86–103.
- Hutson-Comeaux, Sarah L. in Kelly Janice R. (2002): Gender stereotypes of emotional reactions: How we judge an emotion as valid. *Sex Roles* 47(1-2), 1–10.
- Jelušič, Ljubica (2002): Globalnost varnostnih interesov in groženj. *Teorija in praksa* 39(4), 613–620.

- Jogan, Maca in Zdenka Šadl (1992): Sociologija in seksizem: poročila: Slovensko sociološko srečanje 1992. *Družboslovne razprave* 9(14), 141–144.
- Kobal, Urša (2003): Ne bel ne črn, temveč pisan. *Begunski časi* 6(2), 2.
- Kovač, Jernej (2007): Najbolj boli čustvena rana, ki jo povzroči človek. *Dnevnik*, 4. januar, 25.
- Lustig, Stuart L., Stevan M. Weine, Glenn N. Saxe in William R. Beardslee (2004): Testimonial psychotherapy for adolescent refugees: a case series. *Transcultural Psychiatry* 41(1), 31–45.
- Parkinson, Brian (1996): Emotions are social. *British Journal of Psychology* 87(4), 663–684.
- Pupavac, Vanessa (2004): War on the Couch: The Emotionology of the New International Security Paradigm. *European Journal of Social Theory* 7(2), 149–170.
- Rafman, Sandra (2004): Where the political and the psychological meet: moral disruption and children's understanding of war. *International Relations* 18(4), 467–479.
- Shields, Stephanie A. (1999): Thinking about gender, thinking about theory: Gender and emotional experience. V A. Fischer (ur.): *Gender and emotion: social psychological perspectives*, 3–24. Cambridge, England: *Cambridge University Press*.
- Snyder, Cindy S., J. Dean May, Nihada N. Zulcic in W. Jay Gabbard (2005): Social Work with Bosnian Muslim Refugee Children and Families: A Review of the Literature. *Child Welfare* 84(5), 607–630.
- Sztompka, Piotr (2000): Cultural Trauma: The other face of social change. *European Journal Of Social Theory* 3, 449–466.
- Šadl, Zdenka (1998): Sodobne oblike čustvovanja. *Družboslovne razprave* 14(27–28), 63–71.
- Šadl, Zdenka (1999): Mikro-makro povezave: primer sociološkega proučevanja čustev. *Teorija in praksa* 36(6), 976–998.
- Ule, Mirjana (2003): Begunstvo kot izziv in priložnost. *Begunski časi* 6(3), 4.
- Vaupotič, Mirko (2003): 20. junij – svetovni dan beguncev. *Begunski časi* 6(4), 4–5.
- Weine, Stevan, Dolores Vojvoda, Stephen Hartman in Leslie Hyman (1997): A family survives genocide. *Psychiatry* 60 (1), 24–39.

SPLETNI VIRI

- Internetni vir 1: OSCE BiH: *Bosna i Hercegovina na prvi pogled*. Dostopno na <http://www.oscebih.org/overview/bos/?d=7> (5. marec 2007).
- Internetni vir 2: Wikipedia, slobodna enciklopedija (2007): *Rat u Bosni i Hercegovini*. Dostopno na http://bs.wikipedia.org/wiki/Rat_u_Bosni_i_Hercegovini (5. marec 2007).
- Internetni vir 3: Wikipedia, slobodna enciklopedija (2007): *Bosna i Hercegovina*. Dostopno na http://bs.wikipedia.org/wiki/Bosna_i_Hercegovina (5. marec 2007).

- Internetni vir 4: UNHCR (1998): *Review of the UNHCR housing programme in Bosnia and Herzegovina: Inspection and evaluation service*. Dostopno na <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/publ/opendoc.pdf?tbl=RESEARCH&id=3ae6bd484&page=publ#search=%22review%20of%20the%20unhcr%20housing%20pro> (21. februar 2007).
- Internetni vir 5: Amnesty International Slovenije: *Človekove pravice beguncev*. Dostopno na <http://www.amnesty.si/akcije.php?kid=89> (6. marec 2007).
- Internetni vir 6: UNHCR (2007): *Refugees by numbers 2006 edition*. Dostopno na <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/basics/opendoc.htm?tbl=BASICS&id=3b028097c> (6. marec 2007).
- Internetni vir 7: Slovenska filantropija, združenje za promocijo prostovoljstva: *Center za psihosocialno pomoč beguncem*. Dostopno na <http://www.filantropija.org/index.php?id=4> (7. marec 2007).
- Internetni vir 8: OHCHR: *Protocol relating to the status of refugees*. Dostopno na <http://www.ohchr.org/english/law/pdf/protocolrefugees.pdf> (8. marec 2007).
- Internetni vir 9: UNHCR (2005): *UNHCR statistical yearbook 2003: Trends in displacement, protection and solutions*. Dostopno na <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/statistics/opendoc.pdf> (9. marec 2007).
- Internetni vir 10: UNHCR (1998): *Review of the UNHCR housing programme in Bosnia and Herzegovina: Inspection and evaluation service*. Dostopno na <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/publ/opendoc.pdf?tbl=RESEARCH&id=3ae6bd484&page=publ#search=%22review%20of%20the%20unhcr%20housing%20pro> (21. februar 2007).
- Internetni vir 11: Dobovičnik, Dina Vanja: *Prosilci za azil in begunci v Sloveniji – kratek pregled*. Fundacija GEA 2000. Dostopno na <http://www.gla.ac.uk/rg/sproso16pdf> (7. marec 2007).
- Internetni vir 12: Vrečer, Natalija (2005): *When will social exclusion and temporary protection of bosnian refugees in Slovenia end?* Dostopno na <http://www.gla.ac.uk/rg/emigsi04.htm> (7. marec 2007).
- Internetni vir 13: Dernovšek, Mojca, Rok Tavčar, Damjana Orel, Marija Gorše Muhič, Simona Pečenik (2006): *Prepoznavanje stresa in travme*. Dostopno na http://www.sinapsa.org/tm/file.php?id=59&db=tm_priponke (29. junij 2007).
- Internetni vir 14: Gostečnik, Christian (2006): *Čustveni svet preteklosti*. Dostopno na <http://www.druzina.si/icd/spletnastran.nsf/all/FA811B523B3804A5C12571E100444483?OpenDocument> (18. april 2007).
- Internetni vir 15: Broughton, Connie (1989): *Serving refugee children and families in Head start. Children today*. Dostopno na http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m1053/is_n5_v18/ai_8153025 (5. marec 2007).

- Internetni vir 16: Kobal, Urša: *Begunski časi*. Dostopno na http://www.filantropija.org/BC_predstavitev.php (2. junij 2007).

OSTALI VIRI

- Hetrich, Suzana in Hrvoje Habeković (2005): Djeca žrtve rata: Ne ponovilo se. *Hrvatska radio televizija*, 4. maj 2005, 18:55.
- *Begunski časi*. Izdaje v letniku 2002, 2003 in 2004. Ljubljana: Slovenska filantropija.